8th Chapter

(4th CANTO)

विधो र्निमित्तमेव नासौ बाध्यते, दत्वं च प्रति नुमो विधिरनर्थकः रुविधेः पुनर्निमित्तमेव ।

सिपि धातो रुर्वा । धातुग्रहणमुत्तरार्थमिति । इह तु सिपि परतो धातोरन्यस्यासंभवः । रुग्रहणं चेति ।उत्तरार्थमित्यनुषंगः इह तु दत्वे विकल्पिते सान्तत्वादेव पक्षे रुः सिध्यति ॥

दश्च । अभिनदिति । तन्मध्यपतितस्य श्नमस्तद्भक्तस्य वाटस्तद्ग्रहणेन ग्रहणादत्र पदस्य धातुत्वम् ॥

वोंरुपधाया दीर्घ इक: । धातो: पदस्येत्युभयं समानाधिकरणं रेफवकाराभ्यां विशेष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह । रेफवकारान्तस्येति । वग्रहणमुत्तरार्थमिति । इह तु वकारान्तस्य पदस्य धातोरसंभव: अभ्यासेकारस्य माभूदिति ।यदि स्यात्तस्यासिद्धत्वाद्ध्रस्व इति ह्रस्वो ऽपि न स्यात् ।

उपधायां च ।वोंरुपधाया इत्यादि सर्वमनुवर्तते, इदमुपधाग्रहणं वोंर्विशेषणं, षष्ठीद्विवचनस्य तु स्थाने सप्तम्येकवचनं, प्रकृतमुपधाग्रहणमिको

विशेषणं, तच्च वर्णेनाश्या पूर्वत्वं प्रतिपादयति, तेन वृत्तिकारोपदर्शिता: सूत्रार्थो भवति । हूर्च्छितेति । हुर्छा कौटिल्ये, मुर्छा मोहसमुच्छ्राययो: आचोरहाभ्यामिति द्विर्वचनस्यासिद्धत्वाद्रेफस्योपधात्वे सति पूर्ववद्दीर्घत्वं, त्रिरिजिरी हिंसार्थौ । इह रियतुः विव्यतुरिति । रि गतौ, वी गत्यादिषु, लिट् अतुस्, द्विर्वचने एरनेकाच इति यणादेश: अत्राभ्यासेकारस्य दीर्घप्रसंगः ततश्च तस्यासिद्धत्वाद्घ्रस्वो न स्यात्,तत्राह । रियतुरित्यादि । यणादेशस्य

स्थानिवद्भावादिति । न च दीर्घविधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधः अलोपाजादेशत्वात्, एवमपि पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्याशंकया परिहारान्तरमाह असिद्धत्वाच्चेति । अंगाधिकारे विधानात्प्रत्ययाश्रयत्वाद्गुणो बहिरंगत्वं दीर्घस्य तु तदनपेक्षत्वादन्तरंगत्वम्, इह चतुर्यिति: क्यजन्तात्तृच् इट् अतो लोपे कृते क्यस्य विभाषेति यदाऽयं लोपो न भवति तदा धातोरुपधाभूतो रेफो हल्परश्चेति दीर्घप्रसंगः इत्याशंकायामाह । चतुर्यितेत्यत्रापीति ।

अत्राप्यन्तरंगत्वबहिरंगत्वे पूर्ववत्, इह प्रतिपूर्वाद्दिवेः क्वनिन्युवृषितक्षीति क्वनिन्प्रत्ययान्तात्तृतीयैकवचने अल्लोपोन इत्यकारस्य लोपे प्रतिदीव्नेति दीर्घत्वमिष्यते, तत्र प्राप्नोति, वकारस्य धातुंप्रत्यनुपधात्वादित्यत आह । प्रतिदीव्नेत्यत्रेति ।कथं पुनर्हलि चेति दीर्घत्वं यावताल्लोपस्य स्थानिवद्भावे सति हल्परो वकारो न भवतीत्यत आह । दीर्घविधाविति । ननु माभूत्स्था-निवद्भावः विभक्त्याश्रयत्वेनाल्लोपो बहिरंगस्तस्यासिद्धत्वाद्धल्परो न

भवतीत्यत आह ।असिद्धं बहिरंगमन्तरंगइत्येतत्विति । अनाश्रयणं त्वस्याः परिभाषाया अनित्यत्वात्,अनित्यत्वं च नलोपः सुप्स्वरेत्यत्र तुग्विधिग्रहणेन ज्ञापितम् इह जीयतेः क्रिन् रश्च वः जिव्रिः कृग्पृभ्यां किः प्रत्ययः किरिः गिरिः ताभ्यामोस् यणादेशः किर्योर्गिर्योरित्र हलि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति तत्राह । उणादयोऽव्युत्पन्नानीति । उणादिषु नावश्यं व्युत्पत्तिकार्यं भवतीत्यर्थः । एतच्चातःकृकमिकसेत्यत्र कमिग्रहणेनैव सिद्धे कंसग्रहणेन ज्ञापितं

क्वचित् व्युत्पत्तिकार्यं भवत्येव यथा प्रतिदीव्नेति, कियौरित्यत्र यणो बहिरंगत्वमनाश्रित्यायं परिहार उक्तः ।

न भकुर्छुराम् । कुर्यादिति । कुर छेदने, आशिषि लिङ् । प्रतिदीव्नेति । योऽत्र वकारान्तो नासौ भसंज्ञको यश्च भसंज्ञो नासौ वकारान्तः किं तर्हि नकारान्तः ।

अदसो सेर्दादुदोमः । असेरिति सकारे इकार उच्चारणार्थः अमुष्मा-मित्यत्र त्यदाद्यत्वे कृते सुपि चेति दीर्घत्वं, तत आन्तरतम्यादाकारस्य

ऊकारः । ननु च सूत्रे ह्रस्वो निर्दिष्टः भाव्यमानत्वाच्च सवर्णग्रहणमपि नास्ति, तत्कथमूकारो लभ्यतेऽत आह । भाव्यमानेनापीति । एतच्च दिव उदिति तपरकरणेन ज्ञापितं, केचिदत्राप्युकारं दपरं पठन्ति उद्योम इति, तेषामयमोत्पत्तिको दकारो मुखसुखार्थो न पुनस्तकारस्य जश्त्वं तथा हि सति सवर्णग्रहणं न स्यात्, अदपरपाठस्तु भद्रः । अदस्यतीति ।ननु च पदस्येति वर्त्तते न चेदं पदं नः क्यइति नियमात्,एवं तर्ह्येतदेव ज्ञापयति अपदस्या-

प्यदस एतन्मुत्वं भवतीति अमुममुयेति अन्यथा यत्र स्वादौ पदं तत्रैव स्यादमुष्यै अमूम्यामिति ।अनोस्र इति । ओकारसकाररेफा न विद्यन्तेयस्य तस्येत्यर्थः अदः कुलमिति ।विसर्जनीयस्यासिद्धत्वाद्रेफान्तमेतत् । तदर्थमिति ।ओकार-रेफयोरपि प्रतिषेधार्थम् । अः सेर्यस्येति ।कोर्थ इत्यत्राह । यत्रेति ।तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । तेनेति । कथमद्यादेश इति ।अस्मिन्विषये वक्तव्य-मस्तीति प्रश्नस्तदाह । अदसोद्रेरिति । श्लोकस्य पूर्वार्द्धं व्याचष्टे ।यैरिति

तृतीयं पादं व्याचष्टे ।ये त्विति ।चतुर्थं पादं व्याचष्टे ।येषां त्विति । अमुमुयङ्ङिति ।अदोऽञ्चतीति ऋत्विगित्यादिना क्विन्, विष्वग्देवयो-श्चेत्यदसष्टेरद्र्यादेश: अदद्र्यञ्जिति स्थिते अद: शब्दस्याद्र्यादेशसम्बन्धिनौ दकाररेफयोश्च मुत्वं, सौ उगिदचामिति नुम्, हल्ङ्याब्भ्यो दिसंयोगान्तलोपौ क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वं नकारस्य ङकार: । अमुया अमुयोरिति । अत्र यकारस्योत्वप्रसंग: ॥

एत ईद्बहुवचने । अर्थनिर्देशोऽयमिति ।व्याप्तेन्यार्यात् ।किं पुनः कारणमेवं व्याख्यायतइत्यत आह । पारिभाषिके होति । तदा हि तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद्बहुवचने परत एकारस्येत्वेन भवितव्यं, न चात्र बहुवचनं परम्॥

वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ।अधिकारोऽधिकारान्तरनिवर्त्तक इति वाक्याधिकारेण पदाधिकारस्य निवृत्तिः प्राप्नोति ततश्च प्वन्तावित्या-

दावपदान्तस्यापि नकारस्य नश्छव्यप्रशानिति रुत्वं प्रसज्येतेत्याशंक्याह । पदाधिकारोऽनुवर्ततएवेति ।नहि वाक्यग्रहणेन पदाधिकारः शक्यो निवर्तयितुं यो हि वाक्यस्य टिः सन्नियोगतःपदस्यापि भवत्येव,अथ वाक्यग्रहणं किमर्थं यावता वाक्यस्थस्यैव पदस्य प्रयोगो न केवलस्य तत्राह । वाक्य-ग्रहणमिति । पदस्य टेरित्युच्यमाने वाक्ये यावन्ति पदानि तेषां सर्वेषांऽ टेः प्लुतः प्राप्नोति, इष्यते च वाक्यपदयोर्यष्टिस्तस्यैव यदा स्यादिति ।

टिग्रहणमित्यादि । असति टिग्रहणे प्लुतश्रुत्याऽच्परिभाषोपस्थानादचा तदन्तविधौ सति अजन्तस्यैव वाक्यस्यालोन्त्यस्य प्लुतः स्यात् यथा नपुंसकह्रस्वत्वं ग्रामणि कुलमित्यादौ भवति न पुनः सुवागित्यादौ तद्वत्, टिग्रहणे तु सति तदुपादानसामर्थ्याट्टिनाज्विशेष्यते, न त्वचा टिरिति हलन्तस्यापि प्लुतः सिध्यति ।

प्रत्यभिवादेऽशूद्रे । प्रत्यभिवादो नामेत्यादि । गुरुत्युपलक्षणं,

त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादमर्हति,अभिवाद्यमान आशिषं वाच्यमानो गुरुराशिषं प्रयुक्त इति यत्स प्रत्यभिवादो न प्रत्युक्तिमात्रं तत्रैव लोके प्रसिद्धत्वात्, तद्यथा अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुरिति तत्रेति । अशीर्वादविषये कीदृशे अशूद्रविषयेऽशूद्रो विषयो यस्य स तथोक्तः अभिवादने सति प्रत्यभिवाद इति तं तावदुदाहरति ।अभिवादयइति ।नमस्कारपूर्वमाशिषं वाचयामीत्यर्थः एवमभिवादितो गुरुः प्रत्यभिवदति ।

आयुष्मानिति । आयुष्मत्वस्य विधेयत्वात्सम्बोधनविभक्त्यभावः ।एधीति अस्तेर्लोटि सिपो हिः भवेत्यर्थः । आयुष्मान्भव सौम्येति विप्रोवाच्योभि-वादन इति मानवे, भवेत्यर्थग्रहणं तेन पर्यायैरपि प्रत्यभिवादो भवति । ननु च तत्रा कारश्चास्य नाम्नोन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुत । इत्युक्तं,स कस्मादिह न विधीयते ।उच्यते । यदर्थाभिधानउपयुज्यते तदेव व्याकरणे वक्तव्यम्, अकारस्तुकेवलमदृष्टार्थः प्रयुज्यते ।नत्वस्य कश्चिदर्थोस्ति,अन्येतु

मानवेर्मन्यथा व्याचक्षते अस्याभिवादयितुर्नाम्नोऽन्तेऽवसानेऽयो कार: स प्लुतो वाच्य: अकार इत्युपलक्षणं पूर्वाक्षरश्च प्लुतो वाच्य: हलन्तविषयमेतत् अक्षर इत्यचमाह, हलन्तेष्वन्त्यात्पूर्वोच् प्लुतो वाच्य इत्युभाभ्यामिति ताभ्यां टे: प्लुत इत्युक्तं भवति ।वयं तु ब्रूम: ।पृथगेवाकार: प्रयोक्तव्य इति कुत: अक्षरार्थत्वयं,किंच भरतशास्त्रे प्रसंगेन प्रत्यभिवादप्रकारे वर्ण्यमाने पृथगकारप्रयोगो दर्शित: तस्मादयमत्र प्रत्यभिवादन-

प्रयोग: आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्त ३ अ, अग्निचि३ तु अ इति एजन्तेषु त्वेचौप्रगृह्यस्येत्यस्मिन्विधौ सत्यकारे परतस्तयोर्व्यावचि संहितायामिति यणापि भवति पिनाकपाण३य हर३य शम्भ३व विष्ण३व इति, प्रत्यभिवादे शर्मवर्मशब्दयो: प्रयोगं नेच्छन्ति, शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्याद्वर्मान्त क्षत्रियस्य त्विनेन नाम्न्यनन्तभूतयोरेव तयो: प्रयोग उक्त: न तु नाम्न्यन्तर्भाव्य: तुषजक इति । कुत्सिते क: शूद्रस्य तु जुगुप्सितमिति वचनात् एवं विधं शूद्रनाम् ।

स्त्रियामपीति । अस्त्रीशूद्रयोरिति वक्तव्यमित्यर्थः । केचिदाहुः न स्त्र्यभिवादयते पादोपसंग्रहणाद्येव तु करोतीति,अन्ये त्वाहुः । अभिवादयते न तु स्वं नाम गोत्रं वा गृह्णातीति, द्वयोरपि पक्षयोः स्त्रीप्रतिषेधो न विधेयः ये तु स्त्रीणामपि नामगोत्राभ्यामभिवादप्रत्यभिवादाविच्छन्ति तन्मतेनायं प्रतिषेधः ।असूयतीत्यसूयकः अविनीतः तस्मिन्स्त्वित्यादिना ऽसूयके प्रतिषेधं प्रत्याचष्टे ।यावदसावसूयकत्वेन ज्ञातो न भवति तावत्प्लुतं करोत्येव,यदा त्वसू-

यको ऽयं मामुपहसितुकाम इति जानाति तदा नैवा ऽशीर्वादरूपं प्रत्यभिवादं प्रयुङ्क्ते प्रत्युत शापमेव ददातीति भाष्ये दर्शितमित्याह । तथा लुक्मिति । गुरुणा स्थालिशब्दं सञ्ज्ञां मत्वा प्लुते प्रयुक्ते ऽसूयक आह नैषा मम सञ्ज्ञेति किं तु दण्डिन्यायौ मया विवक्षितः स्थालमस्यास्तीति स्थालीति, तदपि तत्त्वं मन्वानो गुरुः पुनरपि प्लुतरहितं प्रत्यभिवादनं कृतवान् ।आयुष्मानेधि स्थालिन्निति । पुनरसूयक आह न दण्डिन्यायौ मया विवक्षितः ।

संज्ञैवेषा ममेति, ततो ऽसूयकत्वं निर्ज्ञाय कुपितः सन् गुरुराह । असूयकस्त्वमित्यादि । भिद्यस्वेति । कर्मकर्तरि यक् । स्थालिन्निति पाठो न तु स्थालीवदिति । अभिवादवाक्ये यत् संकीर्तितमिति । येन वाक्येनाभिवादयेत तदभिवादनवाक्यं, नाम संज्ञा, गोत्रमपत्यप्रत्ययान्तः शब्दः । वाक्यस्य टेः प्लुतविधानादेवमुक्तम् । तत्र प्लुतिरिष्यतइति । इष्टिरेवेयमिति केचित् । अन्ये त्वाहुः । अभिवादनं तावन्नामगोत्राभ्यामिति समाचारप्राप्तं, प्लुतोप्ययं

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्तस्यैव वाक्यान्ते वर्त्तमानस्य भवति, पदस्य च प्राधान्यमर्थद्वारकं, प्रधानमर्थोऽभिवादयिता तदनुग्रहार्थत्वात्प्रत्यभिवादस्य, कुशलित्वादिकं तु तस्यैव संस्कारकम्, एवमधीत्याख्यातव्याच्या साध्यरूपतया प्रधानभूतापि क्रिया संस्कारकत्वेन विवक्षितत्वादप्रधानमेव तस्मात्प्रधानभूतस्याभिवादयितुर्यदुपस्थापकं पदं तस्य प्लुतः ।तच्च नामगोत्रं चेति । भोराजन्यविशां वेति ।भो इति स्वरूपग्रहणम् । इतरयोस्तु तन्नाम्नां ग्रहणं तत्र भोः शब्दस्यासंज्ञागोत्रशब्दत्वा-

दप्राप्ते विभाषा, इतरत्र प्राप्ते, संज्ञाशब्दत्वात् ।

दूराद्धूते च । दूरादिति दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया चेति पंचमी, हूतं ह्वानं भावे निष्ठा, दूरादित्युच्यते दूरं चानवस्थितं, तदेव हि कं चित्प्रत्यतिदूरं कं चित्प्रत्यन्तिकं भवति, एवं हि कश्चित्कं चिदाह य एष पार्श्वतः करकस्तमानयेति, स आह उत्थाय गृहाण दूरे न शक्नोमि गन्तुमिति, अपर आह दूरं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति, स आह न दूरमन्तिकमिति, तदेवं दूरस्यानव-

स्थितत्वान्न ज्ञायते कस्यामवस्थायां प्लुत्या भवितव्यमित्यत आह । दूरमित्यादि ह्वानं हूतं तदपेक्षया यद्दूरं तदिहाश्रीयते दूराद्धूतमित्यन्वयात् इति करणो हेतौ, न तु देशमपेक्ष्य देशान्तरं दूरं भवति, किमिदं हूतापेक्षं दूरमित्यत आह। यत्रेति । यत्र हूते,प्राकृतात्स्वभावसिद्धात्,एवं विधे हूते देशद्वारकहूतापेक्षमपि दूरत्वमस्तीति भावः । हूतग्रहणं चेति । येन पर आगमने नियुज्यते तद्धूतं, तच्च नान्तरेण संबोधनं संभवति, संबोधितो हि पुरुष आगमने पानादौ

वा नियुज्यते, अतो नान्तरीयकत्वाद्वतेन संबोधनमात्रं लक्ष्यते, उपलक्षणे प्रयोजनमाह । तेनेति । इहायं प्लुतो दूरात्संबोधने विधीयते, एकश्रुतिरपि तत्रैव, एकश्रुतिदूरात्संबुद्धाविति एकस्मिंश्च विषये प्राप्तानां बाधविकल्पसमुच्चयानामन्यतमेन भवितव्यं,तदिह को भवतीत्याह । अस्याश्चेति । बाधस्तावद्विषयभेदे सति भवति,यथा काणो: तत्र हि कस्य विशेषो विषय: अणस्तु धातुसामान्यम्,इह तु नैवं विषयभेदोऽस्ति,विकल्पोऽपि सहप्राप्तयोर्भवति,यथा

तव्यदादीनाम् इह चेकश्रुतौ कर्तव्यायां प्लुतस्यासिद्धत्वात्सहप्राप्तिर्नास्ति, तस्मात्पारिशेष्यात्समावेश एव भवति, एकस्मिन्वाक्ये द्वयोरपि युगपत्प्रवृत्ति-रित्येतावता चात्र समावेशवाचो युक्तिस्तत्त्वतस्तु वाक्यस्य टेः प्लुत उदाहृतः परिशिष्टस्यैकश्रुत्यमिति बाध एव ॥

हैहेप्रयोगे हैहयोः ।पूर्वेण हूयमानार्थस्य वाक्यान्तस्य पदस्य टेः प्लुतविधानादतदर्थयोर्हैहयोर्न प्राप्नोतीति वचनम् ।हैहयोरेवेति ।एवकारः पौनर्वचनिकः हैहयोः प्रयोगे तयोरेव हैहयोरिति । अन्ये तु हैहयोरेव भवति

न हूयमानार्थस्य वाक्यस्य टेरिति वर्णयन्ति, तदेतत्कथं लभ्यते,अपकृष्य विधाना-त् हूयमानार्थस्य प्लुते प्राप्ते अतदर्थयोरेव तयोर्विधीयमानः प्लुतस्तं बाधते, सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्यायात्, न चास्यासिद्धत्वम्,अपवादो वचनप्रा-माण्यादित्युक्तत्वात् । है३ इति । प्लुतावैच इदुताविति वचनादिकारभागः प्लुतः ।है३इति । एचोप्रगृह्यास्येत्यनेन प्लुतविकारो न भवति दूराद्धतत्वात्। हैहयोरिति किमर्थं हैहयोः प्लुतौ यथा स्यात् अन्यथाऽऽरम्भसामर्थ्यादनन्त्यस्य

हूयमानवाचिन एव स्यात् देवदत्त हे इत्यादौ,एवं तर्हि हेहयोरित्येवास्तु किं हेहेप्रयोगइत्यनेन, नह्यप्रयुज्यमानयोः प्लुतविधिः संभवति । उच्यते । प्रयोगइति तावद्वक्तव्यं, प्रयोगमात्रे यथा स्यात् किं सिद्धं भवति,अनर्थकयोरपि ग्रहणं सिद्धं भवति,क्व च तावनर्थकौ, यत्र संबोधनवचनं प्राक् प्रयुज्यते तत्र तेनैवाभिमुख्यस्य द्योतितत्वान्न हेहयोर्द्योत्यमस्तीत्यानर्थक्यं, यत्र तु हेहयोः प्राक् प्रयोग-स्तत्रानयोराभिमुख्यं द्योत्यमित्यर्थवत्वम्,एवमपि प्रयोगे हेहयोरित्येवास्तु,

हेहयो: प्लुतो भवति प्रयोगे, कस्य हेहयोरेवेति, श्रुतत्वात्, तस्मात्पुनर्हेहेग्रहणस्य प्रयोजनं कर्त्तव्यं तदाह । पुनरिति । यदि तु प्रयोगग्रहणादेवानर्थकयोरिवानन्त्ययोरपि भविष्यतीत्युच्येत शक्यं पुनर्हेहेग्रहणमकर्तुम् ।

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् । अनन्त्यस्यापि टेरिति । अनेनापिशब्देन प्रकृतष्टि: संमुच्चीयतइति दर्शयति, यदि तु गुरो:संनिधानात्स एवान्त्य: समुच्चीयेत गुरोरनन्त्यस्यान्त्यस्यापीति, ततो तेन यत्रान्त्यो

गुरुस्तत्रैव पर्याय: स्यात् लघौ त्वन्त्ये पूर्वेण तस्य स्यादनेन चानन्त्यस्य गुरोरिति द्वयो: प्लुतयोर्युगपच्छ्रवणं प्राप्नोति, अनुदात्तं पदमेकवर्जमितिवचनान्नास्ति यौगपद्यसंभव: असिद्ध: प्लुतस्तस्या सिद्धत्वान्नियमो न प्राप्नोति, नैतदस्ति, कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपतिष्ठते वाक्यस्य टे: प्लुत उदात्त: गुरोरनृत: प्लुत उदात्त: उपस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति, तस्मान्नास्ति यौगपद्यसंभव: यस्तर्ह्यनुदात्त: प्लुतस्तस्यास्य च समावेश:

प्राप्नोत्यभिपूजिते दूराद्धूते प्लुतो भवन्ननुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति टेरनुदात्तो भवति, शोभनः खल्वसि देवदत्त इति तत्र तेन गुरोरुदात्तः प्लुतः स्यात् तस्माट्टिरेव समुच्चेतव्यः तत्रह्येकैकस्येति वचनात् यथाऽनन्त्यस्य पर्यायोऽयं भवति तथा न्त्यस्य टेरपिति नास्ति यौगपद्यप्रसंगः। एकैकग्रहणं पर्यार्थमिति। अन्यथाऽनन्तरोक्तेन प्रकारेणोदात्तानुदात्तयोः प्लुतयोः समावेशः स्यात् क्वचित्पठ्यते प्रत्यभिवाद इत्येवमादिना यः

प्लुतो विहितस्तस्यैवायं स्थानिविशेष उच्यतइति, तस्यार्थः नेदं स्वतन्त्रं प्लुतविधानं, किं तर्हि प्रत्यभिवादे दूराद्धूते च यःप्लुतो विहितः स गुरोरनन्त्यस्यापि भवति अन्त्यस्यापि टेः पर्यायेणेति ।तेन प्रत्यभिवाद्य-मानार्थस्य हूयमानार्थस्य च शब्दस्येदं प्लुतविधानं न यत्र तत्र स्थितस्य गुरोरिति द्रष्टव्यम् ।प्राचांग्रहणं विकल्पार्थमिति । तेन पक्षे न कस्य चिदपि प्लुतो भवति । तदनेनेत्यादि ।तदिति वाक्योपन्यासे,अग्नीत्प्रेषणे

परस्य चेत्यत्र भाष्यकारेण यदेतदुच्यते सर्व एव प्लुत इत्यादि तदुपपन्नं भवतीत्यर्थः। ननु यत्र प्राचांग्रहणमस्ति स प्लुतो विकल्पतां सर्वस्य तु कथं विकल्प एवं तर्हि प्राचांग्रहणं सर्वत्रैव प्लुतविधौ संबन्धनीयं,शास्त्रत्यागः साहसं,तेन शास्त्रमत्यजताप्यभियुक्तस्मरणात्सर्व एव प्लुतो विभाषा विधेय इत्यर्थः।

ओमभ्यादाने। प्लुतश्रुत्याऽचुपरिभाषोपस्थानादच एव प्लुतः

मकारस्त्वर्द्धमात्र इति समुदायोऽर्द्धचतुर्थमात्रः संपद्यते ॥

ये यज्ञकर्मणि ।ये यजामहइत्यत्रैवायं प्लुत इष्यतइति ।पित्र्यायां ये स्वधेत्यत्रापि भवति, एतत्स्थानापन्नत्वात्तस्य ।

प्रणवष्टेः । क एष प्रणवो नामेति । इह शास्त्रेऽपरिभाषितत्वात्प्रश्नः । पादस्येति । शास्त्रान्तरप्रसिद्ध वाश्रीयते देवतावत्, अकारमचूअन्त्यमचं गृहीत्वेत्यर्थः ।तदाद्यकारशेषस्येति ।अकारं च शेषश्च

हलु अदारशेषं, तदन्त्यमदारमादिर्यस्य तच्चदादि, तदादि च तददारशेषं च तदाद्युदारशेषं तस्य टेरिति । त्रिमात्रमिति । केचिन्मकारेण सह त्रिमात्रमिच्छन्ति अन्ये भागमेव, तत्र ओंकारविधिःसामिधेन्यादिषु प्रसिद्धः स्वरादिमृगन्तमोकारं त्रिमात्रं मकारान्तं कृत्वोत्तरस्या अर्द्धं अवस्येदिति ओंकाराविधिस्तु निनर्दे स्वरादिरन्त ओंकारश्चतुर्न्निनर्द इति, आथर्वणिकास्तु सर्वत्र चानयोर्विकल्पमिच्छन्ति, तेषामेव चेदं सूत्रं पठितम् ।

जिन्वतोमिति । जिवि:प्रीणानार्थः लट्,तिप् ।टेरिति वर्त्तमानइत्यादि असति टिग्रहणे अलोन्त्यस्येति वचनाट्टेर्यो ऽन्त्याल् तस्योकार:स्यात् व्यभिचाराभावाद्धि प्रणव: प्लुतत्वेन न विशेष्यते,संज्ञया विधानेचाद्य- परिभाषाप्रवर्त्तेत न तु वस्तुतस्त्रिमात्रविधाने,तस्मादल एव प्राप्नोति, अथाद्यपरिभाषोपस्थानार्थमेव प्लुतत्वेन प्रणवो तथाऽपि टेर्यो ह्रि तस्यैव स्यान्न तु सर्वस्य टे: ओंकारस्त्वमुक्तसमुदायत्वात्प्लुतो न भवतीति

सर्वस्य टेः सिध्यति,वाक्यस्य टेरित्यधिकारात्,सत्यम् टिस्थानिकस्यैव त्वोंकारस्य प्रणवसंज्ञत्वात् कथमन्त्य स्याचो वा प्रसंग इति चिन्त्यम् ।

याज्यान्तः याज्याकाण्ड इति । यज्यानुवाक्याकाण्डमिति समाख्याने प्रकरणे । तेषामिति ।मन्त्राणाम्,तासामिति पाठे तासां याज्यानामन्तः ।प्लवतइति । त्रिमात्रतया वर्द्धतइत्यर्थः । अग्नये ३ इति। चतुर्थ्येकवचनान्तस्याग्न्येशब्दस्यैचोप्रगृह्यस्येति प्लुतविकारः इहमन्त्रग्रहणं

टेरित्यस्य निवर्त्तकं वा स्याद्विशेषणं वा, पूर्वस्मिन् कल्पे प्लुतश्रुत्याद्युपरिभाषोपस्थानादजन्ते विशेषितेऽजन्ताया एव याज्यायाः प्लुतः स्यात्, पक्षान्तरे त्वन्तग्रहणमनर्थकं टेरन्तत्वाव्यभिचारादित्यभिप्रायेणाह । अन्तग्रहणं किमिति । इतरोऽपि विदिताभिप्राय आह । याज्या नामेति।

ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः । पित्र्यायामनुस्वधेति संप्रेष्येत्यत्राऽपि अनुस्व३धेति प्लुतो भवति, ब्रूहिस्थानापन्नत्वात्स्वधाशब्दस्य

तथा च वौ३ऽस्तु स्वधेति प्रत्याश्रवणमित्यत्रापि भवति, अस्तु स्वधेति श्रौषट्स्थानपन्नत्वात् तथा च वषडित्येके समामनन्ति, वौषडित्येके, वाषडित्येके, वौषाडित्येके, वाषाडित्येके, वषाडित्येके इति षड्विधस्यापि वषट्कारस्य प्लुतो भवति वषट्कारोपलक्षणत्वाद्वौषट्शब्दस्य । आवह देवान् यजमानायेत्येवमादिष्विति । आदिशब्देनावहजातवेदः, सुयजा यजेत्यादेर्ग्रहणम् ॥

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च । अत्रैवायं प्लुत इष्यत इति । औस्वधेत्याश्रवणमित्यत्र तु तत्स्थानापन्नत्वाद्भवति । आ ३ स्वधेति । तथा चाश्वलायनः नित्याः प्लुतय इति उद्धर, उद्धरेति । चापले द्विर्वचनम् ।

विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः । प्रतिवचनशब्दोयं विरुद्धेपि शब्दे वर्त्तते प्रतिशब्दस्य विरोधे प्रसिद्धेः प्रतिमल्लः प्रतिकुञ्जर इति, वचनं वचनं प्रतीति प्रतिवचनमिति वीप्सायामव्ययीभावेप्यस्ति, समाधानेप्यस्ति

समाधाने, प्यस्ति अनेनाभिहितस्य मया प्रतिवचनं विहितमिति, पृष्टप्रतिवचनेपि वर्त्तते, तत्रासति पृष्टग्रहणे विवक्षितं प्रतिवचनं न गम्येत, उदाहरणे हिशब्दोऽवधारणे ।

निगृह्यानुयोगे च । निगृह्येति । ल्यबन्तमेतत् । स्वमतादिति । स्वपक्षात् प्रच्यावनमपनयः । तस्यैवेति । यस्मादसौ प्रच्यावितस्तस्यैव स्वपक्षस्याविष्करणं शब्देन प्रकाशनम्, एवं किल त्वं निरूपपत्तिकमात्थेति,

सूत्रार्थमुदाहरणे दर्शयन्नेवोदाहरति । अनित्यः शब्द इति केन चित्प्रतिज्ञातमितीति । तमेवं वादिनमुपालिप्सुरुपालब्धुकामो निगृह्य स्वमतात्प्रच्याव्य साभ्यसूयं सामर्षमनुयुङ्क्ते, आविष्कृतस्वमतं करोति, क्वचित्त्वयं ग्रन्थो न पठ्यते, अन्ते तु पठ्यते, अद्यामावास्या इत्येवं वादी प्रच्याव्य स्वमतादेवमनुयुज्यत इति ।

आम्रेडितं भर्त्सने । उदाहरणेषु वाक्यादेरामन्त्रितस्येत्यादिना

द्विर्वचनं, वाक्यस्य टेरित्यधिकारेऽप्यत्रानन्त्यस्य भवति, वाक्यादेरेवपदस्य भर्त्सने द्विर्वचनविधानात् । तदर्थमिति । पर्यायेण पूर्वोत्तरयोर्भागयोः प्लुतो यथा स्यादित्येवमर्थम् । द्विरुक्तोपलक्षणार्थमिति । द्विरुक्तसमुदाये भागद्वयोपलक्षणार्थमित्यर्थः । एतच्चाम्रेडितमात्रस्य भर्त्सने वृत्त्यसम्भवाल्लभ्यते, पर्यायस्य त्वेकैकस्येव्यनुवृत्तेर्लाभः ।

अंगयुक्तं तिङाकांक्षम् । आकांक्षतीत्याकांक्षं, पचाद्यच्, इदानीं

ज्ञास्यसि जाल्मेत्यैष द्वयोरप्युदाहरणयो: शेष: कूजनफलं व्याहारफलं वास्मिन्नेव बाणे ज्ञास्यसीत्यर्थ: ।अंगशब्दोऽमर्षे प्रत्युदाहरणे त्वनुनये, अंगदेवदत्तेत्यैतावदेकं वाक्यम्, एतच्च वाक्यं मिथ्या वदसीत्येतदपेक्षते ।

विचार्यमाणानाम् ।

कोटिद्वयस्य विज्ञानं विचार इतिकथ्यते ।

विचार्यमाणास्तज्ज्ञानविषयीभूत उच्यते ॥

इह तु विचार्यमाणार्थविषयत्वाद्वाक्यानि विचार्यमाणानि । गृहा३इइति । गृहेशव्दस्य पूर्ववत्प्लुतविकार: ।अनुप्रहरेदिति । अनुप्रहार: शायनं व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्यय: शाय्येतेत्यर्थ: अथ वानुप्रहरेदित्यत्र यूपं यजमान इत्यस्याध्याहार:किं यूपस्तिष्ठेत्किं वा यूपं यजमान: शाययेदिति विचारार्थ: ।

पूर्वं तु भाषायाम् ।पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमेतत्,तुशव्दस्त्वष्ट-

तीवधारणार्थः यथैवं विज्ञायेत पूर्वमेव माणायामिति, मैवं विज्ञायि पूर्वं माणायामेवेति ।पूर्वत्वं च प्रयोगापेक्षम् ।उदाहरणे नुशब्दो वितर्के, लोष्टा मृत्पिण्डः ।

प्रतिश्रवणे च ।श्री प्रतिश्रवणमभ्युपगम इति ।अंगीकारः । प्रतिज्ञानमिति ।प्रार्थितस्य देयत्वेन संवादः अत्रोभयत्रापि गतिसमासः अर्थद्वयेपि प्रतिपूर्वः शृणोतिः प्रसिद्धः ।श्रवणाभिमुख्यं चेति । अत्र लक्षणेनाभिप्र-

ती आभिमुख्यहत्यव्ययीभाव: उदरणानि तु व्युत्क्रमेण दत्तानि । किमात्थ३ इति । किं ब्रूषइत्येतत्पृच्छति, अत्र च श्रवणाभिमुख्यं गम्यते । हन्त ते ददामि३ इति । अत्र प्रार्थितस्य संवादो गम्यते, देवदत्त भोरित्यामन्त्रितम्। स यदर्थमामन्त्रितस्तच्छ्रवणार्थं किमात्थ इति, गां मे देहि भो: नित्य: शब्दो भवितुमर्हति, तस्मिन् तृतीये तूदाहरणे स्वाभ्युपगमो गम्यते ॥

अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ।प्रश्नवाक्ये यच्चरमं प्रयुज्यते स प्रश्नान्तः क्वचित्पठ्यते नानेन प्लुतो विधीयते किं तु दूराद्धूतादिषु विहितस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वं गुणमात्रं विधीयतइति, तत्रैषा वचनव्यक्तिः प्रश्नान्ते अभिपूजिते च यःप्लुतः सोऽनुदात्तो भवतीति तत्राभिपूजिते दूराद्भूते चेति प्लुत इति ।इतरत्र त्वनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति, आमः पूर्वं ग्राममित्येषां स्वरितःप्लुतः अग्निभूतो पटो इत्यन्यतरेण

वाक्यपरिसमाप्तिर्भवति, तत्र यदा येन वाक्यपरिसमाप्तिस्तदा तस्यानेनानुदात्तः प्लुतः स च पूर्वभागस्य, उत्तरभागस्य तूदात्तावितुतौ भवतः ।

चिदिति चौपमार्थे प्रयुज्यमाने । इतिकरणः किमर्थः अक्रियमाणे तस्मिन्नुपमानार्थे कस्मिंश्चिच्छब्दे प्रयुज्यमाने चिच्छब्दः प्लुत इति विज्ञायेति, इतिकरणे तु सति प्रयुज्यमान इत्येतच्चिच्छब्दस्य विशेषणं, प्लुतस्तु वाक्यस्य टेरित्यधिकारात्तस्यैव भवति । कथंचिदिति । अत्र कष्टे

चिच्छब्दः ।अग्निर्माणवको मायादिति । अग्निरिव माणवको दीप्येतेत्यर्थः, अत्रोपमार्थस्य गम्यमानत्वादस्ति चिच्छब्दस्य प्रतीतिः प्रयोगस्तु नास्ति, यद्यप्यन्येषामप्युपमानार्थानामिवादीनामस्ति प्रतीतिस्तथापि चिच्छब्दस्यापि तावदस्तीति स्यादेव प्लुतः चकारोऽस्य प्लुतस्य समुच्चयार्थः समुच्चयश्च भेदाधिष्ठान इति प्लुतान्तरमेवेदमारव्यातं भवति, अन्यथा पूर्वसूत्रवत्पूर्वेष्वेव प्लुतनिमित्तेष्वनुदात्तत्वगुणमात्रं विधीयतइति विज्ञायेत, एतदेव

च ज्ञापकं पूर्वसूत्रे गुणमात्रं विधीयतइति ॥

उपरि स्विदासीदिति च । अत्रापि विचार्यमाणानामिति विहितस्य प्लुतस्य गुणमात्रं विधीयते ॥

स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ।वावचनं कर्तव्यमिति । सर्व एव प्लुत इतिवचनमन्यदीयमिति वार्तिककारेण तावदिदं पठितं वृत्तिकारोऽपि तदेवापठत् ॥

क्रियाशी:प्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् । क्रिया आचारभेद: आचारोल्लंघनम्,इष्टाशंसनमाशी:शब्देन व्यापारणं प्रैष: क्वचिद्वावप्ययं ग्रन्थ: पठ्यते । दीर्घं ते आयुरस्तु,अग्नीन्विहरेति ।क्रियायां तु न प्रत्युदाहृतं नित्यसाकाङ्क्षत्वात्,नहि स्वयं ह रथेन यातीत्येतावत्युक्ते आचारभेदो गम्यते,किं तर्हि उपाध्यायं पदातिं ग्रामयतीत्युक्ते । इह उपरि स्विदासीदिति चेत्यस्यानन्तरमंगयुक्तं तिङाकाङ्क्षमिति वक्तव्यं,तत: क्रियाशी: प्रैषेषु

स्वरित इति, तत आम्रेडिते सूयासंमतिकोपकुत्सनेष्विति एवं हि तिङा-
कांक्षग्रहणं द्विर्न कर्त्तव्यं भवति,तथा तु न कृतमित्येव ।

अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ।सर्वेषामेव पदानामिति ।
नन्वनन्त्यस्यानुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरित्यनुदात्तप्लुतेन भवितव्यं तत्कथमेष
स्वरितः प्लुतो भवत्यत आह ।अनन्त्यस्येति ।यद्यप्यत्र विकल्पो न
श्रुतस्तथाप्यनेनापिशब्देनान्त्यस्याप्ययं स्वरितः प्लुतो भवति,ततश्चानुदात्त-

प्लुत: पाक्षिक:संपद्यतइति भाव: ।ननु चापिशब्द आख्याने ऽन्त्यसमुच्चयेन चरितार्थ: तत: किं प्रश्ने ऽन्त्यस्यानुदात्तस्य नित्यं प्लुत: प्राप्नोति,तत्र विकल्पाभावात्तेष दोष:,प्रश्नेप्यपिशब्दस्य तात्पर्यं गम्यते सहनिर्दिष्टत्वाद् ततश्च प्रश्नान्ते स्वरितानुदात्तयो: प्लुतयोर्विकल्पो भविष्यति ॥

प्लुतावैच इदुतौ । लक्षणान्तरेणैचो:प्लुतप्रसंगे तदवयवयोरि-दुतो:प्लुतार्थं वचनं,वचनसामर्थ्याद्वर्णैकदेशयोरपीदुद्ग्रहणेन ग्रहणम् । ऐच:

प्लुतप्रसंगइति ।केचिदाहु: ।सूत्रे प्लुताविति प्लुतिशब्दात्सप्तमी,ऐच: प्लुतौ प्राप्तायामिति तदनेन दर्शितमिति,तदयुक्तं,प्लुताविति हि क्रिया-निमित्तोऽयं व्यपदेश इति प्रथमाद्विवचनान्तत्वेन व्याख्यास्यमानत्वात् तस्मात्प्रकरणप्राप्तये तदुक्तम्,उदाहरणे दूराद्धूते गुरोरनृत इत्येव प्लुत: यदि ऐकारौकारयोरवयवयोरिदुतो:प्लुत: क्रियते,समुदायस्य चतुर्मात्रता ऽर्धचतुर्थमात्रता वा प्राप्नोति,कथमिमावैचौ समाहारवर्णौ मात्रावर्णस्य

मात्रेणार्वर्णयोः ।अपरे त्वाहुः अर्द्धमात्रावर्णस्य अध्यर्द्धमात्रेणार्वर्णयोरिति,तत्र पूर्वस्मिन्कल्पे इदुतोरनेन प्लुते कृते तयोस्तिस्रो मात्रा अवर्णस्य चैका मात्रेति समुदायश्चतुर्मात्रः प्राप्नोति,पक्षान्तरे त्वर्द्धचतुर्थमात्रः प्राप्नोत्यत आह । अत्रेति । ननु च त्रिमात्रस्याचः प्लुतसंज्ञा कृता तत्कथं द्विमात्राविदुतावनेन शक्येते कर्तुमत आह । प्लुताविति हीति । अनेन प्लुताविति कर्त्तरि निष्ठा न संज्ञाशब्द इति दर्शयति ।वृद्धिं गच्छत इत्यर्थं इति ।

तेन प्रत्यगेतिकायन इति ङमुड् भवति, ग्लौ त्रातेत्यनचिचेति तकारद्विर्वचनं भवति ।

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्याध्र्धस्यादुत्तरस्येदुतौ । विषय-परिगणनं कर्तव्यमिति । एतद्विवृणोति । प्रश्नान्तेति । यथाविषयमिति । प्रश्नान्ते ऽनुदात्तः स्वरितो वा शेषे तूदात्तः । इदुतौ पुनरुदात्तावेवेति । अनुवृत्तस्योदात्तग्रहणस्याभिसंबन्धात् । विष्णुभूते इति । कथं पुनरिदं परि-

गणनस्योदाहरणं यावता सूत्रे चादूराद्धूतइत्युच्यतेऽत आह । परिगणनं चेति । अन्यार्थेऽवश्यकर्तव्ये परिगणने तेनैव सिद्धत्वाददूराद्धूतइति न वक्तव्यं ततश्चेदमपि परिगणनस्य प्रत्युदाहरणमुपपद्यतइति। गौरिति ।असर्वनामस्थान इतिप्रतिषेधात्सौ परत: पूर्वं पदं न भवति, अथ यदा सावपि पदं भवतीति पक्षस्तदा कस्मान्न भवति,उक्तमेतद्वाक्यपदयोरन्त्यस्येति,विसर्जनीयशब्दश्चात्र वाक्यान्त: नन्वेवं पदान्तग्रहणमित्यत्र पदशब्देन वाक्यमुच्यतेऽन्वर्थग्रहणात् ।

पद्यते प्रतीयतेऽनेन हेतुनार्थं इति । एतच्च याज्यान्त इत्यतोन्तग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । अग्निभूता३इति अग्निभूतिशब्दस्य संबुद्धौ रूपम् । आमन्त्रितइति अप्राप्तएव प्लुते वचनम् ।

तयोर्य्वावचि संहितायाम् । किमर्थमिदमुच्यते । न इको यणचीत्येव सिद्धमत आह । इदुतोरसिद्धत्वादिति । ननु सिद्धः प्लुतस्वरसंधिषु कथं ज्ञायते प्लुतप्रगृह्या अचीति प्लुतस्य प्रकृतिभावविधानात् यस्य हि विकारः

प्राप्तस्तस्य प्रकृतिभावो विधेय: प्लुतस्य चासिद्धत्वे न तस्य स्वरसंध्याख्यो विकार: प्राप्नोति अस्तु प्लुत:सिद्ध: किमाया तमिदुतो: उच्यते। प्लुतप्रकरणे यत्कार्यं तत्स्वरसंधिषु सिद्धमिति सामान्येन ज्ञापकमाश्रयिष्यते, ततश्चेदुतोरपि सिद्धत्वात्सिद्ध एव यणादेशोत आह । अथापि कथं चिदिति ।सामान्यपेक्षं ज्ञापकमित्यस्यार्थस्य दुर्ज्ञातत्वात्कथं चिदित्याह यदीदं नोच्येत अग्ना३इ इन्द्रं पट।३उ उदकमित्यत्र षाष्ठिकं यणादेशं बाधित्वा सवर्णदीर्घत्वं स्यात्,

अग्ना३यािशत्यादौ च इको ऽसवर्णे शाकल्यस्येति प्रकृतिभाव: स्यादतस्तद्बाधनार्थमिदं वक्तव्यमेव । ननु च तन्निवृत्त्यै यत्नान्तरमस्ति, किं पुनस्तत्, इको यणचीत्यत्रोक्तम्, इक: प्लुतपूर्वस्य यणादेशो वक्तव्य: सवर्णदीर्घनिवृत्त्यर्थ: शाकलनिवृत्त्यर्थं चेति, तच्चावश्यं वक्तव्यं, य इक् प्लुतपूर्वं न च प्लुतविकार: । मो३ इन्द्रं मो३यिद्रं गायतीति मो:शब्दस्य छान्दस: प्लुत: तत:परस्यैकारस्य निपातत्वात्प्रकृतिभावे प्राप्ते तं बाधित्वा यणादेश: तदेवं तस्यावश्यकर्तव्यत्वात्तेनैव यण्

सिद्धोत आह । अथापीति ।यण्स्वरनिवृत्यर्थमिति ।यणाश्रय: स्वरो यण्स्वर: स्तदेवविवृणोति ।यणादेशस्येति ।उक्तमेवार्थं श्लोकाभ्यां संगृह्णाति ।किन्तिवति ।इकोयणादेशेन किं न सिद्धं रूपं यतोऽयमाचार्य:इदुतोयुवौ विदधाति, तौ चेदुतौ स्वरसंधिषु सिद्धौ ममेति सूत्रकारेणोक्तीभूतस्य वचनम्, एवं चोदिते परिहरति । शाकलदीर्घविधौ तु निवर्त्याविति ।शाकल्पस्येदं शाकलं कस्वादिभ्यो गोत्रइत्यण् ।पुनश्चोदयति ।इकु च परेति । वार्तिककारोपि इक: प्लुतपूर्वस्य

यणं विदधाति,स च प्रकृतिभावस्यैव शाकलदीर्घविध्योरप्यपवाद: ततश्च तेनैव यणा एतयोरपीदुतो:शाकलदीर्घौ न भविष्यत इति नार्थ एतेन,परिहरति । यण्स्वरेति ।यण्स्वरबाधनमेव हेतु: सूत्रारम्भस्येति॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यामिष्टमस्य
द्वितीयश्चरण:॥

मतुवसो रु संबद्धो छन्दसि ।युवोरनाकावितिवन्मतुवसोरिति निर्देशोऽनुबन्धपरित्यागेन वा सकारान्तस्य वसोर्ग्रहणं निपातनाच्चाल्पाच्तरस्य परनिपातःलुप्तविभक्तिको निर्देशः ।मरुत्वइति ।झय इति वत्वं,तसौ मत्वर्थइति भसंज्ञा ।हरिवो मेदिनमिति ।छन्दसीर इति वत्वं,संयोगान्तलोपो रो रुत्वे सिद्धो वक्तव्य इति वचननाद्धशि चेत्युत्वम् ।वन इति ।क्वनिब्वनिपोःसामान्येन ग्रहणम् ।अनुबन्धानिर्देशादत्र तदनुबन्धकपरिभाषया अनुपस्थानात् क्वनिपो-

पि ग्रहणम् । प्रातरित्व इति । प्रातरेतीत्यन्येभ्योपि दृश्यन्तइति क्वनिपि ह्रस्वस्य तुक् ।अवशब्दस्य चेति ।सर्वस्येति द्रष्टव्यम्,अनर्थकेऽलोन्त्यपरिभाषाया अभावात् उपसंख्यानं प्रत्याचष्टे ।निपातविज्ञानादिति । एतदेव विवृणोति । अथ वेति ।अवश्यं चेतन्निपातत्वमेव विज्ञेयमित्याह । असंबुद्धावपि हीति । स्त्रियामिति ।मो ब्राह्मणीति ।विभक्तिनिमित्तेषु कार्येषु लिंगविशिष्टपरिभाषा नोपतिष्ठतइत्युक्तं न वा विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणादिति,तेन

भवतीशव्दस्य रुत्वोत्वे न स्याताम् अथापि स्यातामेवमीकारस्य रुत्वे अवशव्द-
स्य चोकारे रूपं न सिध्यति, तस्मादसंबुद्धौ स्त्रियां च दर्शनान्निपाता एवेति
विज्ञेयं, निपातत्वं च विभक्तिस्वरप्रतिरूपकत्वेनेति, न ह्यसत्यस्मिन्नुपसंख्याने भोह
त्यादिकः शव्दो विभक्तिन्तो नास्ति यत्प्रतिरूपका एते स्युःतस्मात्सौत्रा एते
निपाता भोभगोअघोइत्यत्र सूत्रे निर्दिष्टा चादिषु वा पठितव्याःतदेवं
प्रत्याख्यातमुपसंख्यानम् ।अन्ये त्वाहुः । इतराभ्यो पि दृश्यन्तइति भवदादियोगे

विधीयमानास्तसिलादयस्ततो भोइत्यादावपि यथा स्युरिति वार्तिकारम्भ इति ।अन्ये तु भवदापेरपरिगणितत्वाद्दनिपात् भोइत्यादयो भविष्यन्तीति मन्यन्ते ।

अत्रानुनासिक: पूर्वस्य तु वा । पूर्वत्वमिदमापेक्षिकं, रुत्वं च संनिहितं न च तदपेक्षं पूर्वत्वं संभवति रोरनुनासिकस्य च सहविधानात्,तस्माद्यस्य रु विधीयते तदपेक्षमेव पूर्वत्वं विज्ञायत इत्याह । यस्य स्थानइति ।अथात्रग्रहणं

किमर्थमत्र णप्रकरणे यथा स्यात्, अधिकारादप्येतत्सिद्धम्, अधिकारे हि सति णत्वानुनासिक्यो:सहविधानान्नान्यत्र प्रसंगोऽत आह ।अत्रग्रहणमिति ।अवधारणमत्र द्रष्टव्यं णणैव सहेति । नन्वधिकारादप्येतत्सिद्धमित्युक्तमत आह । अधिकारेति ।असत्यत्रग्रहणे अनुनासिकाधिकारस्य परिमाणं न ज्ञायेत, एतावत्सु योगेष्वस्य व्यापार इति, ततश्च णप्रकरणात्परत्राप्यस्याधिकार:संभाव्येतेत्यर्थ: तुशब्द:परस्मात्कार्यिण: पूर्वस्य विशेषद्योतनार्थ: परस्य नित्यं णत्वं पूर्वस्य

तु वानुनासिक इति, वावचनमनर्थकं ज्ञापकात्सिद्धं यदयमुत्तरत्र सूत्रे यस्यानुनासिको न विहितस्तस्माद्धो:पूर्वस्मात्परमनुस्वारं शास्तिततो ज्ञायते विकल्पेनायं भवतीति,नहि नित्येऽस्मिन्विधौ स रो: पूर्व: संभवति,यस्यानुनासिको विहित:

आतोटि नित्यम् ।केचिदिति ।तैत्तिरीया: ।अनुस्वारमधीयतइति । शुद्धादाकारात्परं,नित्यग्रहणमनर्थकमारम्भसामर्थ्यादेव नित्यो विधि: सिद्ध: । अस्त्यारम्भे प्रयोजनं नियमो यथा स्यादात स्वाटि अन्येषां तु नेति,कैमर्थ्या-

न्नियमो भवति विधेयं नास्तीति कृत्वा इह चास्ति विधेयं किं नित्योनुनासिक

अनुनासिकात् परोनुस्वारः ।अन्यशब्दोत्राध्याहर्तव्य इति । असत्यध्याहारे परशब्दस्य श्रुतत्वात्तदपेक्षायैवानुनासिकादित्येषा पंचमी स्यात्, परशब्दश्च दिग्वृत्तिरन्यार्थवृत्तिर्वा पूर्ववृत्तिर्वा, पूर्वस्मिन्कल्पे रोः पूर्वस्मादनुनासिकादेव परोऽनुस्वारो विज्ञायेत, न च तस्मात्पर इष्यते, इतरस्मिंस्त्वनुनासिकादन्योऽनुस्वरो भवतीत्यर्थो भवति, तत्र चानर्थकं परग्रहणं नह्यनुस्वारोऽनुनासिकापेक्षयाऽन्यत्वं

व्यभिचरति, तस्मादन्यशब्दोऽध्याहार्यः स च पर पर परशब्दापेक्षाया पंचम्यन्तोऽध्याहार्यः पूर्वस्थैत्येतदप्यत्रानुवृत्तं पर इत्यनेन योगात्पंचम्यन्तं विपरिणाम्यते, एवं स्थिते योऽर्थः संपद्यते तं दर्शयति । अनुनासिकादन्य इति । कः पुनरसावित्याह । यस्यानुनासिको न कृत इति । अनुस्वार आगमो भवतीति । टित्वाद्युगमलिंगाभावेपि परशब्देनानुस्वारस्य देशविशेषसंपादनादागमत्वं यथा न यूवाभ्यां पूर्वविजिति ॥

सम: सुटि । मोनुस्वार इत्यनुस्वारे प्राप्ते वचनम् ।संस्कर्तेति । संपर्युपेभ्य:करोतौ भूषणइति सुट्, समो मकारस्य रुत्वं,तस्य विसर्जनीय: तस्य वा शरीति विकल्पे प्राप्ते यथा नित्यं सकारे भवति च तथा दर्शितं कथं पुनरस्मिन्सूत्रे सकारो निर्दिश्यतइत्याह । सम: स्सुटीति द्विसकारको निर्देश इति । स च सुट: सकारे संदेहाभावात्तद्व्यतिरेकेण द्विसकारकत्वं,वस्तुतस्तु त्रय: सकारा एको विभक्तिसम्बन्धी,द्वितीय आदेश स्तृतीयस्तु रुसंम्बन्धी

यदि तर्हि सकारे आदेशो विधीयते अनुनासिको न प्राप्नोति,यस्मादत्र रुग्रहणं रुणा सह संनियोगप्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तं,नैष दोष: ।अत्र रुप्रकरणे यद्विधीयते तदुपलक्षणार्थं तत्र रुग्रहणम्, एतेन पूर्वसूत्रे रो:पूर्व इति व्याख्यातं, तदत्र सत्वे कृते यदा पूर्वस्यानुनासिकस्तदा सत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वाभावादनचि चेति द्विर्वचने झरो झरीति पाक्षिके लोपे द्विसकारकस्त्रिसकारको वा प्रयोग:यदा त्वनुस्वारस्तदाऽयोगवाहानां अट्प्रत्याहारउपदेशचोदनात्तस्य च हल्त्वाज्झरो

करीति वा लोपे द्विसकारक एकसकारको वा प्रयोगः यदा त्वनुस्वारस्य हल्त्ववदचूत्वमपीष्यते तदा ततः परस्य द्विर्वचनपक्षे सकारत्रयमपि भवति, तदेवं पंचरूपाणि भवति, अनुनासिकपक्षे द्वौ सकारौ, त्र्यो वा, अनुस्वारपक्षे द्वावेकस्त्र्यो वा, पंचस्वपि पक्षेषु शरःखय इति वा ककारस्य द्विर्वचने कृते दश रूपाणि भवन्ति । समो वा लोपमेके । एके आचार्याः समो विकल्पेन लोपमिच्छन्ति, अत्राप्यनुनासिकानुस्वारौ भवतस्तथापि रूपकरणे विधानात्रानुनासिक-

पदौ सकारस्यानचि चेति द्विर्वचने पादिके च लोपे एकसकारत्वमपि कदाचिद्भवति, तत्रापि ककारस्य पदौ द्विर्वचनमिति द्वादश रूपाणि भवन्ति।

पुमः खय्यम्परे। पुंसः सकारादवशिष्टो यो भागस्तस्यायं निर्देशः सकारस्य संयोगान्तलोपे कृते तस्यैव कार्यित्वात्, अमिति प्रत्याहारस्य ग्रहणं न द्वितीयैकवचनस्य खया प्रत्याहारेण साहचर्यात्। पुंश्चलीति। पचादौ चलडितिपाठान्ङीप्, पुंश्चलीति षष्ठीसमासः। पुंस्कामेति। पुमांसं काम्यतइति

शीलिकाभिभिद्याचरिभ्यो णाइति णः। तस्मादत्र सकार एवादेशो वक्तव्य इति। कुप्वोःकःपौ चेत्यत्रैतद्वक्तव्यम्। द्विसकारकनिर्देशपदो भवतीत्विति। यदा पूर्वसूत्रे द्विसकारको निर्देश इति पदास्तदेत्यर्थः। स इत्यनुवर्तते इति। ननु च रुरपि प्रकृतः सोऽपि प्राप्नोतीत्यत आह। रुत्वं त्विति। असंबन्धे कारणमाह। संबन्धानुवृत्तिस्तस्येति। इतिकरणो हेतौ, यस्मादसौ स्वसंबन्धिना यः संबन्धस्तमनुवर्तते तं न जहाति तस्मादित्यर्थः यद्वा संबन्ध्यतइति संबन्धः

यस्मादिह स्वसंबद्धमेव तदनुवर्त्तते तस्मादित्यर्थः रुत्वं खल्विहानुवर्तमानमपि मतुवसो रु संबुद्धाविति स्वेन संबन्धिना संबद्धमेवानुवर्त्तते, तस्य प्रयोजनं संबन्धन्तरेण रोःसंबन्धो मा भूदिति पुंदासादयः षष्ठीसमासाः ।पुंगव इति । गोरतद्धितलुकीति टच्समासान्तःपरग्रहणे क्रियमाणे ह्यपि परतो योऽम्, तत्रेत्यपि विज्ञायेत, ततश्च पुमदाः पुमाचार इत्यत्रैव स्यात् तस्मात्परग्रहणम् ।

नश्छव्यप्रशान् । प्रशान्वर्जितस्येति ।सूत्रे त्वप्रशानिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा,

टीकतिगंत्यर्थानुदात्तत्, त्सरुः खंगग्रहणप्रदेशस्तत्र कुशलः त्सरुकः आकर्षादिभ्यः कन् ।

दीर्घादटि समानपादे । एकपर्यायः समानशब्दः समानपाद इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति, यजामहे यज्ञियान्हन्त देवान् ईळामहयिति, छान्दसत्वाद्भविष्यति ।

नॄन्पे । नॄनिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा, एवमुत्तरत्रापि पइत्यकार उच्चारणार्थः

पकारमात्रं निमित्तम् ।

स्वतवान्पायौ । तु वृद्धौ सौत्रो धातुःततोऽसुन् स्वन्तवो यस्याऽसौ स्वतवान् दृक्स्ववःस्वतवसां छन्दसीति नुम् ।

कानाम्रेडिते । कान्कानीतिवक्तव्ये आम्रेडितग्रहणं यत्र द्विर्वचनं तत्रैव यथा स्यादिह मा भूत्कान्कान् पश्यतीति, एकोत्र किं शब्दः प्रश्ने द्वितीयः दैपे । समःसुटीत्यतो वा सकारोनुवर्त्तत इति । यद्येवं पूर्वेष्वपि योगेषु स एव

प्राप्नोत्यत आह । पूर्वेषु योगेष्विति ।

ढो ढे लोपः । अकार उच्चारणार्थः ढकारमात्रं निमित्तं तेन लेढा लेढीत्यादावपि भवति,लीढमित्यादौ हो ढः झषस्तथोर्धोधः ष्टुत्वं,ततोनेन ढलोपः ननु चासिद्धं ष्टुत्वं तत्कथमत्र लोपस्तत्राह । ष्टुत्वस्येति ।उच्यते चेदं ढे परतो ढस्य लोपो भवतीति तत्र ष्टुत्वस्या सिद्धत्वे निर्विषयमेतत्स्यात् ।ननु च यत्रौत्पत्तिको ढकारः श्वलिड्ढौकतइत्यादौ सावकाशः स्यादत आह । श्वलिड्ढौ·

कतइत्यत्रेति । जश्त्वेकृतइति । एकपदाश्रयत्वादन्तरंगत्वात्पूर्वत्रासिद्धमितिलोपस्या-सिद्धत्वाद्वा पूर्वं जश्त्वं, ननु च निर्विषयत्वाड्ढलोपो जश्त्वं बाधेत, नेत्याह । न चेति । कुत इत्याह । तस्य हीति । कथं पुनर्ढो ढादिरवकाशः यावता यथा श्वलिड्ढौकतइत्यत्र जश्त्वे कृते कार्यिणोऽभावस्तथालीढादावपि ष्टुत्वस्या-सिद्धत्वान्निमित्तस्याभावः अथ तत्र वचनसामर्थ्यात् ष्टुत्वस्यासिद्धत्वं बाध्यते तदेतरत्रापि जश्त्वं बाधनीयं, वक्तव्यो वा विशेषोऽत आह । तत्रहीति ।

अयमभिप्राय: लोपेन तावदसिद्धत्वमवश्यं बाध्यं तत्र लीढमित्यादावेकमेव पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वमतस्तदेव बाध्यते, श्वलिड्ढौकतइत्यत्र तु ढलोपस्य जश्त्वापेक्षया बहिरंगत्वात्परत्वाच्च द्विविधमसिद्धत्वमिति न तद्बाध्यते, ततो जश्त्वे कृते न श्रुतिकृतमानन्तर्यं नापि शास्त्रकृतं, जश्त्वस्यासिद्धत्वाभावादिति ढलोपसूत्रायमविषय इति॥

रो रि । किमिदं सानुबन्धकस्य रोर्ग्रहणमाहोस्विद्रेफस्य, कुत: संशय: तुल्यात्र संहिता, रो:रि, र:रीति, किं चातो यदि सानुबन्धकस्य ग्रहणं सिद्धमिन्दूरथ: अग्नीरथ: इदं तु न सिध्यति नीरकं, दूरकमिति, अथ रेफस्य ग्रहणं सिद्धं नीरकं दूरकमिति, इदं तु न सिध्यति अग्नीरथ :इन्दूरथ इति निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति । नैष दोष: । वर्णग्रहणेषु नैषा परिभाषा प्रवर्तते । पदस्येत्यत्र विशेषणे षष्ठीति । एतच्च पदस्य पदा-

दित्यत्रैव व्याख्यातं तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । तेनेति । स्थानषष्ठ्यां तु रेफेण पदस्य विशेषणाद्रेफान्तस्य पदस्य लोपेन भवितव्यम् । अजर्घा इति । एकाचो बशो भषित्यत्रै तद् व्युत्पादितम् ।अपास्या इति ।स्पर्द्ध संघर्षे,यङ्लुकि दीर्घोकित इति दीर्घः:लङि सिपि शपो लुक्,सिपो हल्ङ्यादिलोपः जश्त्वं दश्चेति रुत्वम्॥

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ।यद्यप्यत्रापि पदस्येतिविशेषणषष्ठी स्यात्तदा चर्कर्ष कर्कश इत्यादावपदान्तस्यापि रेफस्य विसर्जनीयः स्यात् स्थानषष्ठ्यां तु रेफेण पदे विशेषिते रेफान्तस्य पदस्यालोन्त्यस्य विसर्जनीयविधानान्न कश्चिद्दोष इति मन्यमान आह । रेफान्तस्य पदस्येति ।खरिपरतोऽवसाने चेति ।परत इत्येतत्खरैव संबध्यते नावसानेनासंभवात् येन वर्णेन विरम्यते स स्वावसानं स्यादिरतिर्वर्णस्यानुच्चारणं तत्र पदान्तस्य रेफस्य येन वर्णेन

विरम्यते स तावत्परो न संभवति,इतरत्पुनरवसानमभावरूपं, न चाभावेन पौर्वापर्यं सम्भवति,तस्मात् खरवसानयोरित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते,खरि परसप्तमी अवसाने विषय सप्तमीति, अपर आह । वर्णेष्वप्युच्चरितप्रध्वंसिषु बुद्धिविरचितं पौर्वापर्यमस्ति यत्त्वभावेनापि संभवति,तस्मादुभयत्रापि परसप्तमीति,उदाहरणेषु खरि विसर्जनीयस्य सत्वं चवर्गे श्चुत्वं टवर्गे ष्टुत्वम् ।नार्पत्य इति । पत्युत्तरपदाण्ण्यः । वृद्धेर्बहिरंगलक्षणात्वादिति ।बहिर्भूततद्धितापेक्षा-

त्वाद्वृद्धेर्बहिरंगत्वम् । तदाश्रयस्य रेफस्येति । तदाश्रयत्वं तु तया सह विधानात् उरण् रपर इत्येतद्धि गुणवृद्धिविधिभिरेकतामापद्य च रपरत्वं विधत्ते, तेन वृद्धेर्यन्निमित्तं तदेव रेफस्यापि, ततस्तस्यापि बहिरंगत्वं विसर्जनीयस्तु समासमपाश्रित्य भवन्नन्तरंगः ननु बहिरंगपरिभाषा वाह ऊठित्यत्र ज्ञापितत्वात्तद्देशा ततः किं तस्यां कर्तव्यायां विसर्जनीयः पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धः सा कथमन्तरंगमपश्यन्ती बहिरंगस्यासिद्धत्वमापादयति । नैष दोषः । कार्यकालं संज्ञापरिभाषां,

ततश्च परिभाषान्तरवद्बहिरंगपरिभाषाया अप्यत्र प्रकरणे प्रवृत्तिरविरुद्धा ।

रो: सुपि । पय:स्विति । यत्र सकारद्वय पठ्यते तत्र वा शरीति विसर्जनीयस्य वा सकार: । सर्पि:ष्विति । यत्र विसर्जनीय: पठ्यते तत्र नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपीति प्रत्ययसकारस्य षत्वं, षकारद्वयपाठे तु पूर्वविसर्जनीयस्य सत्वं, परस्य पूर्ववदेव षत्वं, पूर्वस्य ष्टुत्वम् । सप्तमीबहुवचनं गृह्यतइति । न प्रत्याहार: खरीत्यनुवृत्ते: नहि सप्तमीबहुवचनादन्य: सप्

खरादिरस्ति, तेन पयोभ्यामित्यादौ विध्यर्थो न भवति किं तर्हि नियमार्थं, यदाह । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थं इति । रोरेव सुपीति । विपरीतस्तु नियमो न भवति रो:सुप्येवेति, हलोऽनन्तरा:संयोग इत्यादिनिर्देशात् ॥

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि । उदाहरणेषु ओतो गार्ग्यस्य, हलि सर्वेषामिति च यलोप: अशुग्रहणमनर्थकमन्यत्राभावात्, अशो न्य: सम्भवति, तत्र च पूर्वत्रासिद्धमिति यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्जनीयेन भाव्यं, कृते विसर्जनीये

स्थानिवद्भावाद्ग्रहणेन ग्रहणात्स्यात्प्रसंग इति चेन्न, अल्स्थानिकत्वात् । अत्र हि रोर्यो रेफस्य विसर्जनीयस्य स्थानीन पुना रुरेव, किं च यत्वस्याप्यस्य रोर्यो रेफःस एव स्थानी न पुना रुरेव तस्मादल्विधित्वादपि नास्ति स्थानिवद्भावः संहिताधिकाराच्चावसाने यत्वं न भविष्यति, तस्मादशग्रहणमनर्थकमित्यत आह । अशग्रहणमुत्तरार्थमिति । एतदेव व्यनक्ति । हलि सर्वेषामिति । वृक्षावयतेरप्रत्ययइति । स पुनर्विच्, न क्विप्, क्विपि हि एकदेशविकृतस्या-

नन्यत्वाद्यतिग्रहणेन ग्रहणाद्वकारस्य संप्रसारणं स्यात् ।लोपो व्योर्वलीति वलोप: स्थानिवत्वं च णेरत्र क्वौ लुप्तत्वान्न विद्यते, विचि तु णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद्वलोपो नास्ति, संप्रसारणस्य त्वप्रसंग एव हलि सर्वेषामित्यनेन तु लोपे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवत्वनिषेधात् वलोप: स्यादितिविशेष्यते । अथ ककारे परतो लोपो व्योरिति वलोप: कस्मान्न भवति, णिलोपस्य स्थानिवद्भावो नास्ति, पदान्तविधौ प्रतिषेधात्, वकारस्य

पदान्तत्वात् । नैष दोषः । भावसाधनस्त्वत्र विधिशब्दस्ततश्च पदान्ते विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधः न च लोपः पदान्तस्तस्याभावरूपत्वात् । अथेति । यदि हलि सर्वेषामित्यत्राश्ग्रहणस्य प्रयोजनं तत्रैव वक्तव्यं हशीति, तत्किं हल्ग्रहणं कृत्वाऽश्ग्रहणेन तद्विशेष्यतइति प्रश्नानार्थः । स्वकारो भिन्नक्रमस्तत्र हश्ग्रहणमेव कस्मान्न कृतमिति । उत्तरार्थमिति । यदि तत्र हश्-ग्रहणं क्रियेत, मोनुस्वार इत्यत्र पुनर्हल्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । हल्मात्रे यथा स्यादिति

सर्वथोभाभ्यां ग्रहणाभ्यां न मुच्यामहइति भाव: ।तथाप्यत्राशग्रहणानुरोधे प्रयोजनं वक्तव्यं तदाह । व्योर्लघुप्रयत्नतर इति ।

व्योर्लघुप्रयत्नतर: शाकटायनस्य ।अतिशयेन लघुप्रयत्नो लघुप्रयत्नतर: वर्णोच्चारणहेतुरात्मधर्म: प्रयत्न: उदाहरणेष्वान्तर्यतो वकारस्य वकारो यकारस्य यकार: किं पुनरिदं लघुप्रयत्नतरत्वमित्याह । लघुप्रयत्नतरत्वमिति स्थानं ताल्वादि, जिह्वाया अग्रोपाग्रमध्यमूलानि करणानि, प्रयत्नस्य लघुत्वे

तानि शिथिलानि लघूनि भवन्ति ।

लोपः शाकल्यस्य । अवर्णपूर्वयोरिति ।ओकारपूर्वस्य तूत्तरसूत्रेण नित्यं लोपो विधास्यते ।शाकल्यग्रहणं विकल्पार्थमिति । ननु लोपोऽप्युच्यते लघुप्रयत्नतरोपि तावुभौ वचनाद्भविष्यतस्तत्किं विकल्पार्थेन शाकल्यग्रहणेनात आह । तेनेति ।

ओतो गार्ग्यस्य ।ओकारादुत्तरस्य यकारस्येति ।वकारस्त्वस्मिन्विषये न संभवति । नित्यार्थोयमारम्भ इति । विकल्पस्य पूर्वेणैव सिद्धत्वात्, किमर्थं

तर्हि गार्ग्यग्रहणमित्याह । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थमिति । व्योरिह प्रकरणे लघुप्रयत्नतरोऽपि विहितो लोपोऽपि तत्कस्यायं नित्यो लोपो बाधकः आनन्तर्यात्लोपविकल्पस्येत्याह ।योयमिति ।केचित्त्विति । यदस्मिन्प्रकरणे व्योः कार्यं तत्समुदायोऽपेक्ष्यते न त्वनन्तरो लोपविकल्प इति तेषामभिप्रायः ।

उञि च पदे । भूतपूर्वेण अकारेणेति ।मूलोदाहरणेऽपि भूतपूर्वेणैव अकारेणोञिति प्रतिपत्तिः अनुबन्धस्य प्रयोगेऽसमवायात् ।उत्तरार्थमिति ।

ङमो ह्रस्वादचि ङमुगिनत्यमित्येष विधिरजादौ पदे यथा स्यात् इह मा भूदस्डिनेति । नैतदस्ति प्रयोजनं पदस्येति वर्त्ते, इह तर्हि परमदस्डिना अत्र हि सुबन्तस्य समास इति पदत्वमस्ति, नास्ति, उक्तं हि उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति, तदेतत्पदग्रहणं तिष्ठतु तावत्, अयमपि नित्यार्थो योग: ।

हलि सर्वेषाम् । यकारस्य पदान्तस्येति । वकारस्तु भोभगोअघोपूर्वो न

संभवति,अवर्णपूर्वस्तु सम्भवति वृदाव करोतीति, तस्य तु लोपो न भवति, अशि हलीति विशेषणादित्युक्तं,तस्माद्यकारस्येत्युक्तं,ननु वृदाव् हसतीत्यादौ संभवति,न संभवति । अनभिधानात् नह्येवं विधमभिधानमस्ति,तथा च [illegible] लणित्यत्र भाष्यकार आह न पदन्ता हलोणः सन्तीति,[illegible] स्वं च वृदाव् करोतीत्ययमपि प्रयोगश्चिन्त्यः ।

मोनुस्वारः ।अत्र पदस्येति स्थानषष्ठी,मकारेण पदस्य विशेष-

णान्मकारान्तस्य पदस्यालोन्त्यस्यानुस्वारो विज्ञायते तदाह ।मकारस्य पदान्तस्येति ।

नश्चापदान्तस्य झलि । आक्रंस्यतइति ।क्रमेर्लृट् वाङ उद्गमनइत्यात्मनेपदम् ।

मो राजि समः क्वौ । सम्राडिति । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्, व्रश्चादिना षत्वम् ।साम्राज्यमिति ।क्विबन्ताद्ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्,

अधिकसद्भावेपि क्विबन्तो राजतिस्तावदस्तीत्यत्रापि भवति, क्विबन्ताव-स्थायामेव वा प्रागेव ष्यञउत्पतेर्मत्वम् । संपदीति । गमः क्वाबित्यत्र गमादीनामितिवचनाल्लोपः ह्रस्वस्य तुक् । किंराडिति । किं दैपद्दति समासः ।

हे मपरे वा । ह्वल्यतीति । ह्वल चलने णिच् ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वेति पदो मित्संज्ञा मितां ह्रस्व इति, ह्रस्वत्वम् । यवलपरइति । यवलाः परे यस्माद्धकारात्स तथोक्तः यवलाश्चैते भवन्त आन्तरतम्यादनुनासिका भवन्ति

वावचनात्पदोनुस्वारोपि भवति । परग्रहणं शक्यमकर्तुं, सप्तम्येव तदर्थलाभात् मकारे परतो यो हकारस्तत्रेति विपर्ययस्तु न भवत्यसंभवात्,नहि मकारात्परो हकार: क्वचित्संभवति ।

ङणो: कुक्टुक् शरि । उदाहरणेषु खयो द्वितीया:शरिपौष्करसादेरिति पदो ककारस्य खकारष्टकारस्य ठकार: । पूर्वान्तकरणमित्यादि । किं पुन: कारणं पदादौ छत्वं न सिध्यतीत्यत आह । शश्छोटीति ।

विरप्शिन्निति ।महत्रामैतल् विपूर्वाद्रपेरौणादिक: कर्मणि शिनिप्रत्यय: यदि वा विरपणं विरप्,सोस्यास्तीति विरप्श:शब्दित:संकीर्तित इत्यर्थ: । षत्वनतिषेधार्थमिति । परादौ तु सकार: पदादिर्न स्यात् । ष्टुत्व-प्रतिषेधार्थमिति ।परादौ तु टकार: पदान्तो न स्यात् ।

ड: सि धुट् ।ज्भ्यनिर्देशो पंचमी निर्देशो बलीयानिति ड इति पंचम्या सीति सप्तम्या:षष्ठी प्रकल्प्यतइति मत्वाह । डकारान्तादिति ।

सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः उदाहरणेषु घुटि कृते चर्त्वं तकारस्तस्य पूर्ववत्पदो थकारः अथ किमर्थं घुट् परादिः क्रियते न घुगेव पूर्वान्तः क्रियेत एवं हि शि तुगित्यत्र तुग्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति, एष घुक् तत्रानुवर्तिष्यतेऽत आह । परादिकरणमिति ।प्रक्रियालाघवार्थं तुडिति वक्तव्ये घुड्ग्रहणमुत्तरार्थं नश्चेति घुड्यथा स्यात्तुग्माभूत किं च स्याद्भवान्त्साय इत्यत्र नश्छव्यप्रशानिति रुत्वं प्रसज्येत । नैतदस्ति । अम्पर इति तत्रानुवर्त्तते, किं च

तुटोसिद्धत्वादपि रोरप्रसंग: तस्मात्तुडेव वक्तव्य: ।

नश्च ।अत्रापि परादित्वात्कुर्वन् सीदतीत्यादौ पदान्तस्येति णत्व-प्रतिषेधो भवति । घुटश्चत्वंस्यासिद्धत्वादिति । घुटो यच्चात्वं तस्यासिद्धत्वादित्यर्थ: यद्यपि घुडप्यसिद्धस्तथापि न तदुच्यते सिद्धेपि तस्मिन्विना चत्वेन रुत्वस्याप्राप्ते: नन्वस्तु चत्वंमसिद्धं तथापि नैव रु: प्राप्नोति अनम्परत्वात् सत्यं यस्त्वसौ घुट उकार स्तेन भूतपूर्वेणाम्परत्वमभ्युपेत्यैतदुक्तम्

अन्ये तु ग्रन्थमिमं न पठन्ति ।

शि तुक् ।शीत्येषा सप्तम्यकृतार्था पूर्वसूत्रे कृतार्थाया: पंचम्या: षाष्ठीं प्रकल्पयति तदाह । नकारस्येति । अथ किमर्थमपूर्व: पूर्वान्तस्तुक् क्रियते न प्रकृत: परादिर्धुडेव विधीयेत,तत्रापि चर्त्वेन सिध्यत्येवात आह । पूर्वान्तकरणमिति ।पूर्वान्तस्यापूर्वस्य तुक: करणमित्यर्थ: । नकारस्यापदान्तत्वादिति ।तुका पदान्तताया विहतत्वात् परादौ तु पदान्तस्येति प्रति-

षाददोष: ।तत्रेत्यादि । तत्र तुको यच्छुत्वं तदाश्रयात्सिद्धं भवति ।

डमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम् । डमो ङमुडित्युभयत्रापि प्रत्याहार-ग्रहणं उडिति प्रत्येकं ङकारादिभि: संबध्यते, संज्ञायां हि कृतमागमलिंगं संज्ञिनां भवति, ह्रस्वादित्येतन्ङमो विशेषणं,सोपि ङम् पदस्य विशेषणं विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवति,पदस्येति प्रकृतं यद्यपि षष्ठ्यन्तं तथापि ङम इत्यनेन संबन्धात्पंचम्यन्तं विपरिणाम्यते उभयनिर्देशे पंचमी निर्देशो

बलीयानिति ङम इति पंचम्या अचीति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यते, सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः उत्तरार्थश्च, तदेतत्सर्वं मनसि कृत्वाह । ह्रस्वात्पर इति । संख्यातानुदेशश्च वेदितव्यः आगमानामागमिनां च समत्वात्, परमदण्डिनेत्यादौ सुबन्तयोः समासः तत्र समासार्थायां विभक्तौ लुप्तायामपि प्रत्ययलक्षणेन दण्डिवित्यस्य पदत्वमस्तीति ङमुट् प्राप्नोतीत्याशंक्याह । इहेति । समासे य उत्तरो भागस्तस्य पदत्वे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवति, अपदादिविधौ

पदादिविधिं वर्जयित्वा, सात्पदाद्योरित्यत्र पदादिविधौ प्रत्ययलक्षणं भवत्येवेत्यर्थः एतद्वार्तिककारमतेनोक्तं, सूत्रकारमतेनाप्याह । अथ वेति ।

मय उञो वो वा । इको यणचीत्यनेनैव सिद्धत्वान्नार्थोऽनेनेत्याशंक्याह । प्रगृह्यत्वादिति । प्रगृह्यत्वं च निपात एकाजनाङिति, एवमपि इको यणचीत्यस्यानन्तरं मय उञो वेति वक्तव्यम्, एवं हि वग्रहणं न कर्तव्यं भवति तत्राह । तस्यासिद्धत्वादिति । यदा त्वितिपर उञ् भवति मयश्च

परस्तदा उञ् इति प्रगृह्यसंज्ञाया विकल्पः ऊँ आदेशश्च, तत्र यदा प्रगृह्यसंज्ञा न भवति तदानेन वत्वंच प्राप्नोति यणादेशश्च, तत्रास्य वत्वस्यासिद्धत्वाद्यणादेशे सत्यनुस्वारोपि भवति । किंविति । प्रगृह्यसंज्ञापक्षे त्वनेन वा वत्वं किंविति, किमुइति, ऊँ आदेशस्यापि स्थानिवद्भावादनेन पक्षे वकारो भवति, स चान्तरतमत्वादननासिकस्तच्चतुर्थं रूपम्, ऊँ आदेशस्यैव वत्वाभावपक्षे श्रवणं तत्पंचमं रूपम् ।

विसर्जनीयस्य सः । इह खरवसानयोर्द्वयोरपि रेफस्य विसर्जनीय उक्तस्तत्रेह निमित्तविशेषानुपादानात्खरीवावसानेपि सत्वं प्राप्नोति वृक्षः प्लक्ष इति, संहितायामिति वर्त्तते, न चावसाने संहितास्ति, परस्याभावात् मा भूत्परः पूर्वेण या संहिता तदाश्रयंसत्वं प्राप्नोति इकोयणचीत्यादौ तु कार्यिनिमित्तयोर्द्वयोरप्युपात्तत्वात्तयोरेव परस्परं संहिताश्रीयतइति दधि अत्रेति पूर्वपराभ्यामिगचोः संहितायां सत्यामपि कार्यं न भवति, परस्परमसंहितत्वात्

स्यादेतत् ।सामान्यविहिता संहितासंज्ञा विशेषविहितावसानसंज्ञा,कार्ययोरेकवर्णविषयत्वात्कार्यित्वाच्च संज्ञानां संज्ञयोरप्येकविषयत्वाद्बाध्यबाधकभाव: यद्वा सन्निकर्ष: संहितेतीयता सिद्धे परग्रहणमतिशयप्रतिपत्त्यर्थं,प्रकृष्टो य: सन्निकर्ष: कश्च प्रकृष्टो प्रकृष्टो य: पूर्वपराभ्याममुभ्यामपि,तदभावादवसानस्य संहितासंज्ञाया अभाव:,यद्येवमणोत्प्रगृह्यस्यानुनासिके दोष: तत्र हि वावसानइति वर्तते,संहिताधिकारश्चोत्तरार्थोवश्यमनुवर्त्य:तोलीति

ततश्च संहितावसानाभ्यामश्यो ऽनुनासिको दधिहत्यादौ न स्यादिति संहितावसानसंज्ञयोः समावेश एषितव्यः ततश्चावसानेपि सत्वप्रसंगोऽत आह । खरीत्यनुवर्त्ततइति । तदनुवृत्तिश्च मण्डूकप्लुतिन्यायेन संबन्धान, वृत्या वा वेदितव्या, अन्यथा हि पूर्वत्रापि खरि कार्यं विज्ञायेत, किं पुनरत्र प्रमाणं खरीत्यनुवर्त्तते इति, उत्तरत्रशर्परइति वचनं, स हि बहुव्रीहिः तस्यान्यपदार्थपिदार्था यो विसर्जनीयात्परः संभवति स एवान्यपदार्थः स च खरेव, अवसानस्य

शर्परत्वासंभवात्, यद्वा यदि खरवसानयोर्द्वयोरपि सत्वं स्यात् विसर्जनीयविधानमनर्थकं स्यात्, खरवसानयोस्स इत्येव वाच्यं स्यात्, एवं हि विसर्जनीयस्येति न वक्तव्यं भवति अवश्यं शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य स्थानिनिर्देशार्थं विसर्जनीयस्येति वक्तव्यं, न वक्तव्यं, पुरस्तादपकर्षणाप्येतत्सिद्धम्, एवं वक्ष्यामि रो रि, खरवसानयोः सः रोः सुपि शर्परे विसर्जनीय इति, शर्पर इत्यत्र न इति वर्त्तते न तु रोरिति तेन सुपीः त्सरुकः पुरुषः त्सरुकः इत्यादौ सर्वत्र भवति,

अथ भोभगोअघोइत्यादिसूत्रं कुत्र करिष्यसि, शर्परि विसर्जनीय इत्यस्यानन्तरं, यद्येवं स्वरत्र स्वर्नयतीत्यादावपि यत्वप्रसंग इति पुनारुग्रहणं कर्तव्यमेवं तर्हि रो:सपीत्यस्यानन्तरं भोभगोइत्यादि रुस्थानिकादेशविधानार्थं पठित्वा शर्परि विसर्जनीय इत्यादिकं पठिष्यते, एवमपि पुनारुग्रहणं कर्तव्यं रुणा विच्छिन्नत्वात् । एवमपि यथान्यासे सति त्रीणि ग्रहणानि, द्वे विसर्जनीय-ग्रहणे तृतीयं सग्रहणम्, अन्यथान्यासे तु द्वे सग्रहणे रुग्रहणं च, तदेवं

लघीयसा न्यासेन सिद्धे विसर्जनीयविधानसामर्थ्यान्नि सर्वत्र सत्वं भविष्यति, स्वमपि कुत एतत् खरि भवति न पुनरवसानइति, ज्ञापकात् यदयं शर्परेखरि विसर्जनीयं विधत्ते तज्ज्ञापयति खरि तावदस्ति सत्वमिति, विपर्यये हि पुरुषः त्सरुक इत्यादौ सत्वाभावादस्त्येव विसर्जनीय इति तद्विधानमनर्थकं स्यात्, नैतदस्ति, ज्ञापकम् । अस्त्येतस्य वचने प्रयोजनं, किं वासः क्षौममद्भिः प्सातमित्यादौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ माभूतामिति, नैतदस्ति, यद्येता-

वत्प्रयोजनं स्यात् कुप्वो: क: पौ चाशरीत्येव ब्रूयात्, तदेवं विधानसामर्थ्या-त्खयैंवायं विधि:अनेन, चैवाभिप्रायेण खरीत्यनुवर्त्तत इत्युक्तम् ।

शर्परे विसर्जनीय: । शर्परो यस्मादिति बहुव्रीहि: परग्रहणे ऽक्रियमाणे शर एव केवलस्य निमित्तता विज्ञायेत, न खरीत्यनुवृत्त्वा शरीत्यभिधानाच्च, विपर्ययस्तर्हि विज्ञायेत, खर्परे शरीति, नित्य:स्फोट: पुरुष: स्यातेति तस्मात्परग्रहणम् । अथ किमर्थं विसर्जनीय इत्युच्यते न नेत्येवोच्येत, सत्वे हि

प्रतिषिद्धे विसर्जनीयः स्वेनैव रूपेणावस्थास्यतेऽत आह । विसर्जनीयस्येति सत्वं,पुरुषःसरुक इत्यादौ सत्वनिषेधेनापि सिद्धं,यत्र तु कुपू शर्परी वासःक्षौममद्भिःप्सातमिति तस्य विसर्जनीयस्य यो विकारो जिह्वामूलीयादिःस एव स्यात् विसर्जनीयग्रहणे तु सति विसर्जनीय एव भवति । जिह्वामूलीयोपध्मानीयावपि न भवत इति । न केवलं सकार एवेत्यपि शब्दार्थः ।

वा शरि । वृक्षा स्थातार इति । लोपाभावपक्षे विसर्जनीयः सत्वं वा ॥

कुप्वो :क: पौ च । विसर्जनीयश्चेति । अनेन चकारो विसर्जनीयानुकर्षणार्थं इति दर्शयति, अथ वाग्रहणमिवानुवर्त्य जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ कस्मान्न विकल्प्येते, एवं हि चकारो न कर्तव्यो भवति, नैवं शक्यम्, एवं ह्याम्या मुक्ते विसर्जनीयस्य स इतिसत्त्वमेव स्यात्, तस्माच्चकारेण वानुकृष्य विसर्जनीयो विधातव्य: वाग्रहणं च नानुवर्त्यं तदनुवृत्तौ हि त्रिभिरपि मुख्ये पक्षे सत्वं प्रसज्येत, सूत्रे ककारपकारसहितयोर्जिह्वामूलीयोपध्मानीययोरुच्चार-

णात्तथाभूतावेव विसर्जनीयस्यादेशाविति शंकमानं प्रत्याह ।कपावुच्चारणार्थौ विति ।ताभ्यां विना तयोरुच्चारयितुमशक्यत्वादिति भाव: ।कीदृशौ तदादेशावित्याह । जिह्वामूलीयेति । इह विसर्जनीयस्य स्थाने आदेशत्रयं विधीयते,ततश्च शर्परयोरेव कुप्वो:प्राप्नोति वास:क्षौममद्भि:प्सातमिति, अत्र खि शर्परे विसर्जनीय इति विसर्जनीयोऽस्ति,न च तस्य वैयर्थ्यं,यत्र कुपुभ्यामन्य:शर्पर:खरस्ति पुरुष: त्सरुक इत्यादौ तत्र सावकाशत्वात्

अशर्परयोस्तु कुप्वोर्न स्यात् नहि तस्य विसर्जनीयोस्ति, विसर्जनीस्य स इति सत्वेन निर्वर्त्तितत्वात्, किं पुन: कारणं सत्वमेव तावद्भवति, तत्र कर्त्तव्ये तस्य विधेरसिद्धत्वात् तस्मादत्र सकार: स्थानी निर्देष्टव्य: यो विसर्जनीयस्य स इति सप्तस्य स्थाने कुप्वोरादेशत्र्यं भवतीति, एवं हि शर्परयो: कुप्वो: सकारापवादो विसर्जनीयो विधीयतइति सकाराभावादादेशाप्रसंग: केवलयोस्त्वादेशप्रसंगस्तस्मात्सस्येति वक्तव्यम् । यदा ह वार्त्तिककार: ।

सकारस्य कुप्वोर्विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीया: विसर्जनीयादेशे हि शर्परयोरेवादेशप्रसंग इति ।अत्र परिहारमाह । विसर्जनीयस्य स इत्येतस्मिन्निति अयमभिप्राय: विसर्जनीयस्य स इति सकारस्य स्थानी विसर्जनीय उपात्त: स च द्विविध:संभवति शर्परलक्षण: खरवसानलक्षणश्च,तत्र शर्परलक्षणस्यासिद्धत्वादितर:सकारस्य स्थानी स एव चेहानुवर्त्तते ततश्च नाप्राप्ते सत्वे इदमारभ्यते सर्वस्य विषयस्य तेन व्याप्तत्वात्, शर्परे विसर्जनीय इत्येतत्

शर्परयोः कुप्वोःप्राप्तं केवलयोस्त्वप्राप्तमिति न तं प्रत्यस्य बाधकलक्षण-योग इति। स्यादेतत्, माभूदपवादत्वं परत्वात्तु शर्परयोरपि कुप्वोरयमेव विधि प्राप्नोति तत्राह। पूर्वत्रासिद्धइति। परिहारान्तरमाह। केचित्विति। कुप्वोरित्येको योगःअत्र शर्परे विसर्जनीय इति वर्त्तते शर्परयोःकुप्वोःविसर्जनीय एव भवति नःकःपाविति, किंच पूर्वसूत्रे नैति वक्तव्ये विसर्जनीयविधानं तद्धि-कारनिवृत्यर्थमित्युक्तं, तेन शर्परयोः कुप्वोरस्यविधेरप्रसंगस्व॥

सोऽपदादौ । अपदादाविति कुप्वोरितद्विशेषणं, व्यत्ययेन तु त्वैकवचनं पूर्वस्यायमपवादः । पाशकल्पककाम्येष्विति । संभवप्रदर्शनमेतत् न परिगणनम्, अन्यस्यासंभवात् । प्रातः कल्पमिति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातः शब्दस्य वृत्तिविषये शक्तिमद्वाचित्वादीषदसमाप्त्या योगः यथा दोषा-भूतमहर्दिवाभूता रात्रिरित्यत्राभूततद्भावयोगः । रोः काम्ये नियमार्थमिति । एतदेव विवृणोति । रोरेवेति । गीः काम्यतीति । उत्तरसूत्रेण षत्वं न

भवति, यदि पुनस्तत्रैवेदमुच्येत, नैवं शक्यं, षत्वमात्रप्रतिषेधेप्यनेन सत्वं प्राप्नोति । उपध्मानीयस्य चेति । अस्यैव विवरणं कवर्गे परत इति । उब्जिरयमित्यादि । यथा पुनरयं दकारोपध एषितव्यस्तथा ह्यवरडित्यत्रोक्तम् ।

इणः षः । पूर्वेण सत्वे प्राप्ते तदपवादः षत्वं विधीयेत । अत्र केचिदाहुः । योयं सोपदादाविति सकार स एवोत्तरत्र सर्वत्र कुप्वोः प्रकरणे विधीयते, अनेन तु तस्यैव सकारस्येण उत्तरस्य षत्वं विधीयते न विसर्जनीयस्य

अपदादाविति चात्र न संबध्यतइति स तर्हि सकार: स्थानी निर्देष्टव्य: नेत्याह । प्रकृतोनुवर्त्तते सोपदादाविति ।तस्थेण इति पंचम्या षष्ठी प्रकल्पयते, एवमपि वक्ष्यमाणैर्योगैर्विहितस्य सकारस्य षत्वं न प्राप्नोति, अस्मिन् कर्त्तव्ये तेषामसिद्धत्वात् ।नैष दोष: ।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न योगे योगोऽसिद्ध: किं तर्हि प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति, यदयमुपसर्गादि-समासेपीत्यत्र समासेपिग्रहणं करोति, कथं कृत्वा ज्ञापकम्, अन्तरेणाप्यसमासे-

पिग्रहणं विशेषानुपादानात्समासासमासयोर्णत्वं भविष्यति, न च समासे पूर्वपदात्संज्ञायामग इति नियमाण्णत्वस्य निवृत्तिः नियमे कर्त्तव्ये उपसर्गादित्यस्य णात्वस्यासिद्धत्वात्, पश्यति त्वाचार्यः प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति ततोऽसमासेपिग्रहणं करोति, तदा हि सह नियमेन सर्वमेव णात्वप्रकरणमेकमिति नियमेकर्त्तव्ये उपसर्गादिति णात्वस्य सिद्धत्वान्नियमेन व्यावृत्तिः स्यादिति कर्त्तव्यं समासेपिग्रहणं, तदेवं सकारस्य षत्वं विधीयते न

विसर्जनीयस्य उत्तरत्र च सत्वमेवानुवर्त्तते न षत्वमिति,अयमपि पक्षो निर्दोष एव, किं तु षष्ठीप्रकल्पनं ज्ञापकाश्रयणं चेति प्रतिपत्तिगौरवप्रसंगाद्वृत्तिकारेण नाश्रित: कस्तर्हि तस्यपक्ष: उत्तरत्र द्वयमप्यनुवर्त्तते,सकार:षकारश्चेति,यद्येवं सर्वत्र द्वयमपि प्राप्नोति,अथ सकारो वानुवर्तते इदुपधस्य चेत्यादौ यत्रेण: परो विसर्जनीयस्तत्रापि सकार एव प्राप्नोति अथ षकार एवानुवर्त्तते नमस्पुरसोर्गत्योरित्यादौ यत्रानिण: परो विसर्जनीयस्तत्रापि षकार एव

प्राप्नोति,नैष दोष: इण: ष इति समुदायस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते यदाह ।इण: ष इति वर्त्तत इति । तत: षत्वं तावदनिस्विषये न भविष्यति,स्वमपि षत्वविषये सत्वमपि प्राप्नोति न षकारेण तस्य बाधनाच्चाकाराकरणाच्च, यदि परमनुवृत्तिसामर्थ्याच्चेत्प्रसंग: तदपि न उत्तरार्थमप्यनुवृत्तिसंभवात् तदिदमुक्तम् । य इण: परो विसर्जनीयस्तस्य षकार आदेशो भवत्यन्यस्य तु सकार इति ।किमर्थं पुनरिदमारभ्यते यावता

सत्वमेवात्र प्रकरणे विधीयतां,तस्य त्वादेशसकारत्वादिण्कोरिति षत्वं भविष्यति न सिध्यति,अपदान्तस्येति तत्र वर्त्तते,पदान्तार्थोयमारम्भः।

नमस्पुरसोर्गत्योः।अतः प्रभृत्यपदादाविति निवृत्तं नमः शब्दस्य साक्षात्प्रभृतीनि चेति विभाषा गतिसंज्ञा,पुरःशब्दस्य तु पुरोव्ययमिति। पुरः पश्येति।पृ पालनपूरणयोः भ्राजभासेत्यादिना क्विप्,तदन्ता च्छस्,अस्य तदन्ततां दर्शयितुं पूः पुरावित्यनयोरुपन्यासः॥

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । इदुतावुपधे यस्य स इदुदुपधः समुदायस्तस्य यो विसर्जनीय इति वैयधिकरण्येन संबन्धः अप्रत्ययस्येत्येतदपि व्यधिकरणमेव । निर्दुर्बहिराविश्चतुष्प्रादुरिति । अन्येषां संभवतां प्रतिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वान्नेदं परिगणनं किं तर्हि संभवप्रदर्शनम् । चतुष्कपालमिति । तद्धितार्थे द्विगुः संस्कृतं भक्षा इत्यणो द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् । चतुष्कष्टकमिति बहुव्रीहिः । मातुःकरोतीत्यादि । चोद्यम् । अत्र हि मातृवस्, इति

स्थिते कृत उदित्युकारो भवन् यो ह्रुम्यो: स्यानहति न्यायेन रपरो भवति, ततश्च रात्सस्येति प्रत्ययसकारस्य लोपे कृते रेफस्य विसर्जनीय: सोयम-प्रत्ययविसर्जनीयो भवति, परिहरति ।कस्कादिष्विति ।एकादेशनिमित्तादिति कर्मधारय:एकादेशरूपनिमित्तादित्यर्थ: एकादेशशास्त्रं वा निमित्तं यस्योकारस्य तस्मादित्यर्थ: । पुम्मुहुसोरिति ।अव्युत्पन्नावेताविति प्रतिषेध उच्यते, तत्र पुंस: प्रतिषेधेन नार्थ: षत्वं कस्मान्न भवति, विसर्जनीयाभावात्,

उक्तं हि संपुक्तानां सत्वमिति, तत्र सत्वस्यासिद्धत्वाभावाद्विसर्जनीयाभाव: तच्चावश्यं सत्वं वक्तव्यं, रु विधौ विसर्जनीयस्य षत्वप्रतिषेधेऽपि कुप्वो: क:पौ चेत्येष विधि:प्राप्नोति, मुहु:कामो यस्या:सा मुहु :कामा तत्र कुप्वो:क:पौ चेत्येष एव विधिर्भवति, क्व चित मुहुस्कामेति सत्वंपठ्यते सोऽपपाठ: नह्यत्र सत्वसंभव: सूत्रात्किंयोरनिबद्धत्वात् । नैष्कुल्यमिति । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । निश्कलं दुश्कुलमिति । गुरोरनृत इत्यादिना प्लुत:

बहिरंगलक्षणयोरिति ।बहिर्भूततद्धितापेक्षत्वाद्वृद्धिर्बहिरंगा प्लुतोपि दूराद्धूतादिकमर्थं वाक्यं चापेक्षतइति बहिरंगः ।

तिरसोन्यतरस्याम् । तिरोन्तर्द्धाविति तिरः शब्दस्य गतिसंज्ञा ।तिरः कृत्वेति । अत्रान्तर्द्धेरविवक्षितत्वादगतित्वम् ।

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे ।उभयत्र विभाषेयं,चतुरित्यस्याप्रत्ययविसर्जनीयत्वादिदुदुपधस्य चेति प्राप्ते इतयोरप्राप्ते,इसुसोःसामर्थ्यइत्यनेन

त्वत्र सिद्धिर्न शंकनीया, इस:प्रत्ययस्य तत्र ग्रहणात् । कृत्वोर्थइति किमिति । सुजन्ता:कृत्वोर्थं न व्यभिचरन्तीति प्रश्न: । चतु:शब्दस्य सुजन्तत्वे प्रमाणं नास्तीत्युत्तरं, यदि तु साहचर्यं व्यवस्थापकं तदा तदर्थमपि कृत्वोर्यग्रहणं न कर्त्तव्यं क्रियते च तज्ज्ञापकार्थम्, एतज्ज्ञापयति न सर्वत्र साहचर्यं व्यवस्थापकमिति किं सिद्धं भवति, दीधीवेवीटामित्यत्र धातुसाहचर्येणाप्यागमस्येटो ग्रहणं भवति, द्विस्त्रिश्चतुरिति किं, पंचकृत्व: करोतीत्यत्र सत्वं माभूत, नैतदस्ति

प्रयोजनमित्याह । इदुदुपधस्येत्यस्यानुवृत्तौ सत्यामित्यादि ।कृत्वोर्थो विषयो यस्य तत्तथोक्तं,कृत्वोर्थे यत्पदं वर्त्तते तस्य यो विसर्जनीय इत्येवं विशेष्यमाण इत्यर्थः यदि तु कृत्वोर्थग्रहणेन विसर्जनीयो विशेष्येत तदा चतुरो न स्यात्, एतच्च श्लोकेषु व्यक्तीकरिष्यति,एवं श्लोकवार्तिककारमतेन द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणं प्रत्याख्यातं तानेव श्लोकानुदाहरति । कृत्वसुजर्थेहेति ।कस्मादेतो:कृत्वसुजर्थे षात्वं ब्रवीति,कृत्वोर्थग्रहणस्य किं प्रयोजनमित्यर्थः । अत्र च वक्ष्यमाणोमि-

प्राय: । प्रयोजनमाह । चतुष्कपालइति । चोदयिता स्वाभिप्रायं प्रकाशयति ननु सिद्धमिति ।नन्वित्यभ्युपगमे,भवत्वनेन चतुष्कपालेपि विभाषा तथापि नित्यं षत्वं सिद्धं,कथम्,अनेन मुक्ते इदुदुपधस्य चेति षत्वं भविष्यति ।

परिहरति ।सिद्धे स्यमिति ।सिद्धे प्राप्तइत्यर्थ: कथं प्राप्तिरित्याह । लुप्ते इति ।चतुरस् इति स्थिते रात्सस्येति सुचो लोप: रेफस्य विसर्जनीय-स्सोयमप्रत्ययविसर्जनियो भवति यदि सुचो रुत्वं पूर्वस्य रो रीति लोप:

रोर्विसर्जनीयस्तदा प्रत्ययविसर्जनीयो भवति, किं तु ढ्लोपइतिदीर्घः प्राप्नोति रुत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वमेव च लोपेन भवितव्यम्, एवं च कृत्वोर्थग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तम्, इदानीं तदाश्रयणेन द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणं प्रत्याचष्टे । एवं सतीति । किं कार्यमिति । न किंचिदित्यर्थः । कथमित्याह ।अन्यो हीति । इतरोऽसति द्विरादिग्रहणे दोषं दर्शयति ।अक्रियमाणइति ।विसर्जनीयो विशेष्येतेति तस्य कार्यित्वेन प्राधान्यादिति भावः । संभावने लिङ्, विशेष्यतां विसर्जनीयः

को दोष इत्यत आह । चतुरति ।तथेति ।अनन्तरोक्ते विशेषणप्रकारे चतुरो न सिध्यतीति ।कस्मादित्याह । रेफस्येति ।क्रियमाणे तु किरादिग्रहणं नायं दोष इत्याह । तस्मिंस्त्विति ।इतरयोर्विशेषणाभावाच्चतुरो विशेषणं युक्तमित्युक्तं,प्रत्याख्यानवाद्याह । प्रकृतं पदमिति । यदुक्तं कार्यित्वेन प्रधानभूतो विसर्जनीय इति तत्र सोऽपि प्रकृतस्य पदस्य विशेषणं तेन च तदन्तविधिः विसर्जनीयान्तस्य पदस्य षत्वमिति, स त्वयादलोन्त्य-

स्येति विसर्जनीयस्य भवतीत्येतावत् पदमेव तु कार्यं,तदिदमुक्तम् । तदन्तमिति तस्यापीति ।अपिशब्दोऽवधारणे,तस्यैवेत्यर्थः एवं श्लोकवार्तिककारेण प्रत्याख्याते द्विरादिग्रहणे वृत्तिकारः स्थापयितुमाह । एवमिति ।पूर्वेणेति इदुपधस्य चेत्यनेन ।नित्यं षत्वं स्यादिति । अस्य तु द्विस्त्रिःशब्दावव-काशौ,न च परत्वादयमेव विधिःसिद्ध्यतीत्याह । पूर्वत्रासिद्धइति ।श्लोकवा-र्तिककारस्य त्वयमभिप्रायः प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न योगे योगः तेनास्यासिद्ध-त्वं न भवतीति, अथ वा इदुदुपधस्य कृत्वोर्थे वृत्तेन प्राप्ते नित्ये ----

णत्वस्यारम्भादपवादत्वमित्यपवादत्वादेव वचनप्रामाण्यादिति वा सिद्धत्वमिति, अथ सुच इत्येव कस्मान्नोक्तं, किमनेन महता प्रबन्धेन एवमुच्यमाने सुचि विसर्जनीयो विशेष्येत, सुचो यो विसर्जनीय इति, ततश्च चतुरो न स्यात् एवं तर्हि सुजन्तस्येति वक्तव्यं सुजन्तस्य यो विसर्जनीय इति, एवमपि पदस्येत्यनुवृत्तेर्यत्र सुजन्तं पदं तत्रैव स्यात् द्विष्करोतीति, इह तु न स्यात्परमद्विष्करोतीति, यत्पदं तत्र सुजन्तं तस्मात्सुचोऽविहितत्वात्, यच्च सुजन्तं द्विरिति न

तत्पदम् । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति पदसंज्ञाया:प्रतिषेधात् ।

इसुसो: सामर्थ्ये ।तिष्ठत्वित्यादि ।अत्र सर्पिरित्यस्य तिष्ठत्वित्यनेन संबन्ध: पिबत्वित्यस्य तूदकमित्यनेनेति परस्परसंबन्धाभावादसामर्थ्यम् । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षेति ।अवधारणमत्र द्रष्टव्यं व्यपेक्षैवेति । प्रयोजनमुत्तरत्र वक्ष्यते । न पुनरेकार्थीभाव इति । अत्राप्यवधारणं द्रष्टव्यमेकार्थीभाव एव [illegible] गृह्यतइति यत्तत्र व्यपेक्षैवेत्यर्थ: ।ननु च सामर्थ्यशब्द:सामा-

शब्द:न च सामान्यशब्द: प्रकरणादिकमन्तरेण विशेषेऽवतिष्ठते,तत्कथं व्यपेक्षैव सामर्थ्यं गृह्यते न पुनरेकार्थीभाव इत्युच्यते,उभयं तु कस्मान्न गृह्यतेऽत आह। उभयं वेति।नैत्यैव उभयमपि गृह्यतइति यत्तदपि नैवेत्यर्थ:।अयं भाव:।पदविधित्वादेव समर्थपरिभाषायास्थानात्सामर्थ्यं लब्धे पुन: सामर्थ्यग्रहणादिष्टस्य व्यपेक्षालक्षणस्यैव सामर्थ्यस्य परिग्रह: नेतरस्य, नाप्युभयोरिति।

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ।परमसर्प्पिष्कुण्डिकेति ।ननु च अर्चिशुचिहुसृपिछदिछादिभ्य इसि: जेरुसि:अर्तिपृयजितनिधनिवपिभ्यो निदित्यैवं सर्पिर्यजुरित्यादय इसुसन्ता व्युत्पाद्यन्ते,ततश्च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सर्पिरादीनामेवेपुसन्तत्वं न परमसर्पिरादीनां,तत्कथमत्र प्रसंग: अवश्यं चोणादीनामपि व्युत्पत्तिपक्ष स्वाश्रयणीय: अव्युत्पत्तिपक्षे ह्याश्रीयमाणे सर्पिषा यजुषेत्यादौ षत्वं न सिद्ध्यति, अप्रत्ययसकारत्वात्,तस्मादनर्थकमनुत्तरपदग्रहणमत आह । एतदेवेत्यादि । ज्ञापनस्य प्रयोजनमाह । तेनेति । अथ

पूर्वसूत्रेण समासे ऽपि विकल्पः कस्मान्न भवतीत्यत आह । व्यपेक्षा चेति । के चित्तु नित्यं समासइत्येको योगः । अनुत्तरपदस्थस्येति द्वितीय इति योग-विभागेन समासे सर्वा षत्वप्राप्तिरुत्तरपदस्थस्य प्रतिषिध्यतइति वदन्तः पूर्वत्र द्विविधे ऽपि सामर्थ्ये समाश्रिते न दोष इत्याहुः ॥

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य । कृकमीति धातु-ग्रहणम्,इतरेषां स्वरूपग्रहणम् । अयस्कार इति ।कर्मण्यण् ।अयस्काम इति।

 

कर्मण्यण् ।अयस्काम इति ।शीलिकामीत्यादिना णप्रत्यय:अयस्कंसादय: षष्ठी-समासा: कंसग्रहणमनर्थकम्,कमिग्रहणेनैव सिद्धत्वात् कंसशब्दो हि वृतु-वदिहनिकमिभ्य:स इति कमेरेव व्युत्पाद्यते,ज्ञापनार्थं तु एतत् ज्ञापयति उणादिषु नावश्यं व्युत्पत्तिकार्यं भवतीति । अयस्कुम्भीति ।कुम्भशब्दा-ज्जातिलक्षणो ङीष् । अयस्पात्रीति ।पात्र शब्द: ष्ट्रन्प्रत्ययान्त:,षित्वा-न्ङीष् ।अयस्कुशेति ।नात्रायोविकारो विवक्षितस्तेन जानपदेति सूत्रेण

डीष् न भवति । अयस्कर्णीति ।अय इव कर्णौ यस्याः स अयस्कर्णी,नासिकोदरेन्यादिना डीष् । शुनस्कर्ण इत्ययं त्विति ।सूत्रे त्वीकारान्तस्य करणीशव्दस्य निर्देशादत्राप्रसंग: ।भा:करणमिति ।षष्ठीसमास: ।भास्कर इत्ययं त्विति । दिवाविभेत्यादिना टप्रत्यय: जयादित्यस्तु तस्मिन्सूत्रे ऽवोचद्भास्कारान्तेति प्रत्ययसंनियोगेन सत्वं निपात्यतइति । श्व:कार । पुन: कामइति ।घञन्तेन मयूरव्यंसकादित्वात्समास: ॥

अध:शिरसीपदे । इत्येतयोरिति ।सूत्रे तु षष्ठीस्थाने प्रथमा-पदइति,स्वरूपस्य ग्रहणं न सुप्तिङन्तस्य,तस्य समासाधिकारादेव सिद्धत्वात् तदाह । पदशब्दे परतइति ।मयूरव्यंसकादित्वात्समास इति ।अधस्पदमित्यत्र तु षष्ठीसमास: ।

कस्कादिषु च । कुप्वो:क: पौ चेत्यस्यापवाद: ।यथायोग-मिति ।इण: परस्य षत्वमन्यस्य सत्वमित्येष यथायोगार्थ: ।कस्क इति ।

स्वन्तस्य किमो वीप्सायां द्विर्वचनम् ।कौतस्कुत इति ।कुत:शब्दस्य पूर्ववद् द्विर्वचनं,तस्मादृत आगत इत्यण् ।अव्ययानां भमात्रे टिलोप: ।भ्रातुष्पुत्र इति ।ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इत्यलुक् ।शुनस्कर्ण इति ।षष्ठ्या आक्रोशइत्यलुक्,पारायणेन दीव्यन्ति व्यवहरन्तीति पारायणिका: ।पारायणं द्विविधं धातुपारायणं नामपारायणमिति,भाष्ये वृत्तावित्यादिना ऽनन्तरोक्तमर्थं निराकरोति । अविहितलक्षणइत्यादिनाऽऽकृति गणोयमिति

दर्शयति, विसर्जनीयस्थानिकयोः सकारषकारयोरुपचार इति संज्ञा ।

छन्दसि वाऽप्राम्रेडितयोः । अयस्पात्रमिति । असमासोयं, समासे हतः कृकमीत्यादिना नित्यं सत्वं प्राप्नोति, अस्य विकल्पस्यासिद्धत्वात् असमासे चास्य विकल्पस्य चरितार्थत्वात् यदि वा प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति पक्षे समासेप्युदाहरणं किन्त्वनेन मुक्ते तेन नित्यं प्राप्नोति, तस्मादसमास एवायं, समासे तु यदि विकल्पो दृश्यते स छान्दसत्वेनोपपाद्यः ।

विश्वतस्पात्रमिति ।अत्राव्ययत्वादत:कृकमीत्यस्याप्रसंग: ।उरुणस्कार इति । अस्मदो नसादेश: नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वं कारशब्दो घञन्त:, अत्रासमासत्वादप्रसंग: । अग्नि: प्रविद्वानिति । अत्र षत्वप्रसंग: उभयक्रमे तु व सकार आदेश इत्युपलक्षणम् ।परुष:परुष इति ।वीप्सायां द्विर्वचनम् । अंगमंगं परुष्परु,चतुष्टुष्पा विशस्ते इत्यादयस्तु कस्कादिषु द्रष्टव्या: हरिकेश: पुरस्तादित्यादेरत्रोपयोगं न पश्याम: कथमत्रैव सूत्रे वाग्रहणात्सत्व-

षत्वयोर्भावाभावौ प्रतिपादितौ, किमत्र सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त- इत्यनेन ।

कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ।करति । कृञो लुङ्, मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्, तिपि गुणः तिपो हल्ङ्यादिलोपः बहुलं छन्दस्यमाङ्- योगेपीत्यडभावः । करदिति । कृञ एव लुङ् कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीति च्लेरङ्। करतीति । लट् व्यत्ययेन शप् ।कृधीति । कृञो लोट्, सेर्हिः बहुलं

छन्दसीति शपो लुक्, श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिरादेशः । कृतमिति । कृञ एव क्तः । सकार आदेश इति । षत्वस्याप्युपलक्षणमेतत् । विश्वतस्करिति अव्ययत्वादसमासत्वाच्चात:कृकमीत्यस्याप्रसंगः इतरेषु त्वसमासत्वादप्रसंगः शन्न करत् यथा नः श्रेयसः करदित्यादौ छान्दसत्वात्सत्वाभावः तथातथा कृधीत्यत्र सकारषकारकशब्देषु परतस्तैत्तिरीयके सत्वं न भवति, तन्प्रआमनसः कृधि स्वाहा, उरुणाय नःकृधि घृतमन्यासे, शं च नः कृधि कृत्वे।

पंचम्याः परावध्यर्थे । अध्यर्थइति । परेरिदं विशेषणं,हिमवत-स्परि,हिमवंत उपरीत्यर्थः । व्यत्ययेन षष्ठ्याः स्थाने पंचम्याःप्रयोगः । पर्योंज उद्भूर्तमिति । अत्र परिःसर्वतोमावे वर्त्तते ।

पातौ च बहुलम् । क्वचित्पठ्यते पाताविति धातुनिर्देश इति । अन्ये तूदाहरणपर्यालोचनया लोडन्तानुकरणं मन्यन्ते ।

षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु । वाचस्पतिरिति ।

तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् ।

अपदान्तस्य मूर्धन्यः ।मूर्धि भवो मूर्धन्यः शरीरावयवाद्यत् ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावान्नस्तद्धितइति टिलोपाभावः । सुष्वापेति। लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति संप्रसारणं मूर्धन्यग्रहणमनर्थकम् ष इत्येव सिद्धमत आह । षइत्येवसिद्धे इति ।षइत्युच्यमाने इणः षीध्वमित्यत्रापि षत्वं प्रसज्येत,ढत्वं चेष्यते,अथात्रैव मूर्धन्यग्रहणं क्रियते,उत्तरेषु योगेषु

पुन: षग्रहणं कर्तव्यं, मूर्धन्यग्रहणे तु क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

सहे:साढ: स: । साड्रूपस्येति ।साडिति रूपं प्राप्तस्येत्यर्थ: । जलाषाडिति ।भजो ण्वि: छन्दसि सह:उपधावृद्धि: ढत्वं जश्त्वचर्त्वे अन्येषामपि दृश्यतइत्युपदस्य दीर्घ: सकारस्यान्तरतमो मूर्द्धन्य: षकार: । सहेरिति किमिति । अन्यत्र साड्शब्दस्यासंभवं मन्यमानस्य प्रश्न: ।सह डेनेति । अडो वृश्चिकलांगलं,तस्यापत्यं साडिरिति,साडइत्यत्र तु

साडशब्दस्यानर्थकत्वादप्रसंगं मत्वा तद्धितान्त: प्रत्युदाहृत: तत्र हि यस्येति लोपे कृते साडशब्दोर्थवान्भवति, न च यस्येति लोपस्य स्थानिवत्त्वं,पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदितिवचनात् एवमपि षत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात्साडशब्दस्याभाव: तस्मात्सह डेन वर्त्तत इति सड इति पाठ: यस्य नाम्नि डशब्दो वर्त्तते स सड: यथा मृड इति,तस्यापत्यं साडि: ।नन्वत्रापि बहिर्भूततद्धितापेक्षत्वाद्बहिरंगा वृद्धि: क्व तर्हि स्याज्जलाषाडिति,नन्वत्रापि

बहिर्भूतण्व्यपेक्षाया बहिरङ्गैव वृद्धिः अथ तत्र वचनाद्भवति, इहापि प्राप्नोति तुरासाहमिति, तुरासाहं पुरोधायेत्यादौ तु स्विरेव दुर्लभः प्रागेव षत्वम् । आकारस्य मा भूदिति । अन्त्यस्य मा भूदिति तु नोक्तं, ढकारस्य ढकारवचने प्रयोजनाभावात्, अथाप्यनन्तरतममूर्धन्यार्थं वचनं स्यादेवमप्यपदान्तस्येत्यन्त्यस्य न भविष्यति । नन्वेवमप्यलोन्त्यस्येत्यस्मिन्बाधिते सर्वादेशो मूर्धन्यः प्राप्नोति तत्किमुच्यते आकारस्य माभूदिति । उच्यते । अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्येत्या-

करस्य मूर्धन्यः प्राप्नोति ।

इण्कोः । इणिति परेण णकारेण प्रत्याहारः । कुइति कवर्गस्य ग्रहणं, तयोः समाहारद्वन्द्वे एकवचनं, नुमागमस्तु सत्यपि नपुंसकत्वे न कृतः अनित्यमागमशास्त्रमिति कृत्वा । वाक्षिवति । चोः कुरिति कुत्वे कृते कवर्गात्परः सकारः वर्गग्रहणं शासिवसिघसीनां चेत्यत्र घकारस्यापि ग्रहणार्थं, जक्षतुरिति, अन्यथा चर्त्वस्यासिद्धत्वान्न स्यात्, अथ वचनसामर्थ्याच्चर्त्वस्य

सिद्धत्वमाश्रीयेत चिन्त्यं वर्गग्रहणस्य प्रयोजनम् ।दास्यतीति ।ननु च नाज्झलावित्यत्रागृहीतसवर्णानामचां ग्रहणमित्यसकृदुक्तं,ततश्च यथा कुमारी शेतइत्यत्रेकारशकारयो:सावर्ण्यमप्रतिषिद्धं तथा आकारहकारयोरपि तत: किं हकारेणाकारस्य ग्रहणात्षत्वप्रसंग: । नैष दोष: ।हकारो विवृत: आकारो विवृततर:एवं हि पठन्ति विवृतकरणा: स्वरास्तेभ्य एओ विवृततरौ ताभ्यामैऔ ताभ्यामप्याकार:संवृतोकार इति,एवं च कृत्वा

इष्टकासु वयस्यास्वित्यादयो निर्देशा उपपद्यन्ते । असाविति ।अदस औ सुलोपश्च, तदोः सः सावित्यादेशसकारोयं न त्विण्कोः परः ।

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि । इण्कोरिति पंचमीनिर्देशात् व्यवाये षत्वं न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणं नुमा व्यवायासम्भवात् नश्चापदान्तस्य झलीत्यनुस्वारस्य विधानात्, अनुस्वारग्रहणमेव तु न कृतं, नुम्स्थानिकेनैवानुस्वारेण व्यवधाने यथा स्यादिह

मा भूत् पुंस्विति, पुंसशब्दात्सुपि संयोगान्तस्य लोपः मकारस्यानुस्वारः। सर्पींषीति । नपुंसकस्य झलच इति नुम्, सान्तमहतःसंयोगस्येति दीर्घः । सर्पिःष्विति । वा शरीति पक्षे विसर्जनीयः ।सर्पिष्ष्विति ।पक्षे सत्वं तेनैव व्यवाये षत्वं,सकारस्य ष्टुत्वं,सकारग्रहणे कर्त्तव्ये शरिति प्रत्याहार-ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्,इह यथा वृषलैर्न प्रवेष्टव्यमिति वृषलनिवृत्तिपरायां चोदनायां प्रत्येकं संहतानांच प्रवेशो न भवति,तथा नुमादीनां षत्वाप्रति-

बन्धहेतुत्वपरायांचोदनायां प्रत्येकं समुदायेन च व्यवाये षत्वं प्राप्नोतीति तत्र सर्वव्यवायस्य क्वचिदसंभवात्क्वचित्प्रत्येकं क्वचिद् द्वाभ्यां व्यवाये षत्वप्रसंग इत्यत आह । नुमादिभिः प्रत्येकं व्यवायइति । एवं मन्यते, व्यवायशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, नुम्व्यवाये विसर्जनीयव्यवाये शर्व्यवायइति, यथादर्शितमुपक्रमे, तत्रएकोरिति पंचमीनिर्देशेनानन्तर्यें षत्वप्रतिपादनादनेन च वाक्यत्रयेणैकैकव्यवाये षत्वाभ्यनुज्ञानाद्येन नाव्यवधानमितित्यायेन

अधिकव्यवाये षत्वा-भाव इति । निंसइति । णिसि चुम्बने,अदादि-रनुदात्त् ।निंस्स्वेति ।लोट्,सवाभ्यां वामौ ॥

आदेशप्रत्यययोः ।किमवयवयोगैषा षष्ठी आदेशस्य यः सकारः प्रत्ययस्य च यः सकार इति आहोस्वित्समानाधिकरणआदेशो यः सकारः प्रत्ययो यःसकार इति,तत्राद्ये पक्षे स इत्यस्यानुवृत्तस्येह वचनविपरिणामो न कर्तव्यो भवति,कार्येण त्वादेशप्रत्यययोः साक्षात् श्रुतयोरसंबन्धः

सकारविशेषणत्वात्, द्वितीये त्वादेशप्रत्यययोः सकारयोरिति द्विवचनं विपरिणाम्यं कार्येण तु साक्षाच्छ्रुतयोः संबन्ध इति वचनदोषसाम्यान्न युक्तितः पक्षविशेषनिर्णयः तत्रावयवषष्ठी चेद् द्विर्वचने दोषः विसंविसं मुसलंमुसलम्, आष्टमिके हि द्विर्वचने स्थाने द्विर्वचनपक्षेऽपि स्थापितः ततश्च नित्यवीप्सयोरित्येकस्य विसमित्येतस्य स्थाने विसंविसमित्येतस्मिन्नादेशे कृते तस्यावयवः सकार इति षत्वप्रसंगः। अथ द्वितीयः पक्षः करिष्यति

हरिष्यत्यत्र न प्राप्नोति,समुदायो ह्यत्र प्रत्ययो न सकारमात्रं क्व,तर्हि स्यात् यत्र सकारमात्रं प्रत्ययः इन्द्रो मावक्षत् स देवान्यक्षत्,वक्षियजिभ्यां लेट्,तिप्,इतश्च लोप इत्यादिनेकारलोपः लेटोऽडाटावित्यट्,सिब्बहुलं लेटीति सिप्,वचेः कुत्वं,यजेः षत्वकत्वे, अथापरौ द्वौ पक्षौ आदेशस्य यः सकारः प्रत्ययो यःसकार इति विपर्ययौ वा आदेशो यःसकारःप्रत्ययस्य यः सकार इति,तत्राद्ये पक्षे तावेव दोषौ यौ पूर्वयोः पक्षयोः विसबिसमित्या

दौ प्रसंगः करिष्यतीत्यादौ चाप्रसंग इति, तस्मादन्त्यः पक्ष आश्रीयते, यदाह । आदेशप्रत्यययोरिति षष्ठी भेदेन ।संबध्यतइत्यादि ।अत्र च ज्ञापकं यदयमुत्तरसूत्रे घसिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्यादेशे समानाधिकरणा षष्ठी न व्यधिकरणेति, अन्यथा घसेरादेशत्वादेव तस्य सकारस्यानेनैव षत्वसिद्धेरनर्थकं तत्स्यात्, यच्च सात्पदाद्योरिति सातिप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति प्रत्यये ऽवयवषष्ठी न सामानाधिकरणेति अन्यथा सातिसकारस्याप्रत्ययत्वात्

षत्वस्य प्राप्त्यभावादनर्थकं तत्स्यात्,ननु चादेशस्येति षत्वापेक्षाया स्थानषष्ठी,प्रत्ययस्येति सकारापेक्षयावयवषष्ठीति सहविवक्षाभावाद् द्वन्द्वानुपपत्तिः ।नैष दोषः। पूर्वोक्तात् ज्ञापकद्वयात्सहविवक्षाया अभावेऽपि द्वन्द्वो भविष्यति,यदि प्रत्ययावयवस्य षत्वमुच्यते इन्द्रो मावक्षत् स देवान्यक्षदित्यत्र षत्वं न प्राप्नोति,प्रत्यय एवात्र सकारो न तु प्रत्ययस्यावयवोऽत आह। इन्द्रोमावक्षदित्यादि। इहाशेःसरन् अक्षरमित्यत्र

षत्वं भवति, तस्यैव तु कृघृमादिभ्यः क्सिदिति विहितस्य षत्वं न भवति, कृसरं घृसरं तथा वृदृवदीत्यादिना विहितस्य कदामित्यत्र भवति वर्समित्यत्र न भवति, बहुलवचनात्प्रत्ययसंज्ञाया अभावात् ॥

शासिवसिघसीनां च । अन्वशिषदिति । सर्तिशास्तीत्यादिना च्लेरङ्, शास इदङ्हलोरितीत्वम् । उषित इति । यजादित्वात्सम्प्रसारणं, वसतिक्षुधोरिट् । जक्षतुः जक्षुरिति । लिट्यन्यतरस्यामित्यदेर्घस्लादेशः, गमहनेत्युपधा-

लोपः । अद्गन्निति । अदेर्लुङ्, लुङ् सनोर्घस्लृ, मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्, तत्र युक्तं शासिवस्योरनादेशार्थं वचनमिति, घसेस्त्वयुक्तमादेशत्वादित्यत आह । घसिर्यद्यप्यादेश इति । आदेशइति । आदेशो यःसकारस्तत्र स्थितमिति भावः यस्त्वनादेशो घसिस्तस्येह ग्रहणं न भवति विरलप्रयोगत्वात् ॥

स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् । षत्वभूतइति । षत्वं प्राप्ते कृतषत्वइत्यर्थः । आदेशसकारस्येति । प्रत्ययसकारस्त्वसंभवान्नसंबध्यते ।

सुष्वापयिषतीति । द्युतिस्वाप्योरित्यभ्यासस्य संप्रसारणम् । सिसिक्ष-तीति । सिचि क्षरणे । सुसूषत इति । षूङ् प्राणिप्रसवे । परस्मैपद-पाठे तु षू प्रेरणइत्यस्य रूपं,यदि सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः एवकारस्तर्हि किमर्थस्तत्राह । एवकारकरणमिति ।अथ विपरीतेऽवधारणे को दोष इत्यत आह । स्तौतिण्योःषण्येवेति ।इह च स्यादेवेति । षण्येवेत्यनेन ऽवधारणेन प्रत्ययान्तरे स्तौतिण्योःषत्वं व्यवच्छिन्नं न तु धात्वन्तरस्य

षणि, ततश्चाभिहितदोषद्वयप्रसंगः । सिषेचेति । षणीत्यनुच्यमाने प्रत्ययमात्रे नियमः स्यादभ्यासात्परस्य यदि षत्वं भवति स्तौतिण्योरेवेति ततश्च सिषेचेत्यादौ न स्यात् । को विनतेनुरोध इति । विनतमिति षत्व-णत्वयोः प्रातिशाख्येषु प्रसिद्धिः एकवर्णमनोकारं विनते सुस्मेति नःपर इति यथा अनुरुध्यते आनुकूल्येन प्राप्यतइत्यनुरोधः प्रयोजनं, कृतषत्वस्य निर्देशे किं प्रयोजनमित्यर्थः । सुषुप्सतीति । रुदविदेत्यादिना सनः कित्वं

वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं,सनीत्युच्यमाने सन्मात्रे नियम: स्यात् ततश्च यथा षत्वभूते सनि धात्वन्तरस्य षत्वं न भवति एवमिहाषत्वभूतेपि न स्यात् ।क: सानुबन्धेनुरोध इति ।नकारोत्रानुबन्ध:नकारानुबन्धवतो ग्रहणे किं प्रयोजनमित्यर्थ: । णत्वस्य तु प्रयोजनं न पृच्छति,तस्य लक्षणप्राप्तत्वात् । सुषुपिषइन्द्रमिति ।स्वपेर्लिट् छान्दसत्वाद्व्यत्ययो बहुलमिति थास्,थास: से संसम असंयोगाल्लिट् किदिति लिट:कित्वात्पूर्ववत्सम्प्रसारणं

द्विर्वचनं,क्रादिनियमादिट्,इन्द्रशब्दे परतो यादेश: लोप: शाकल्पस्येति यलोप अत्र नियमाभावादभ्यासात्परस्य षत्वं भवत्येव,ष इत्युच्यमाने तु यावान्कश्चित्षशब्दस्तत्र सर्वत्र वियम: स्यात् तस्मात्सानुबन्धकग्रहणम् ।अभ्यासादिति किमिति ।अभ्यासा द्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यादुपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत्,अभिषिषिक्षतीत्येतत्तावदप्रयोजनं,कथम्, असिद्धमुपसर्गात्षत्वं,तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति । स्यादेतत् ।यथा ऽ

त एकहल्मध्यइत्यत्र लिटा आदेशो विशेष्यते तथेह सनाभ्यास: सनि यो ऽभ्यासस्तस्मात् स्तौतिण्योरेवेति, तेन यदि योऽभ्यासस्तस्मात्षीणां धात्वन्तरस्यापि षत्वं भवति, स्वप्यंड्, स्वपिस्यपिव्येञा यडीति संप्रसारणं सोषुप्यते: सन् इट् अतो लोप: यस्य हल: सोषुपिषते ।तदेतद्भवति प्रयोजनमिति ।तत्र ।अंतरंगमत्र षत्वं बहिरंगो नियमस्तस्मादनर्थकमभ्यासग्रहणमिति प्रश्न: । परिहरति ।प्रतीषिषतीति । इणो बोधनार्थत्वाद्गम्यादे-

शाभावोऽजादेरिति सशब्दस्य द्विर्वचनं सन्यत इतीत्वं, तत्राभ्यासाश्रये प्रत्यस्य षत्वे कृतेऽस्य नियमस्याभावाद्धात्वाश्रयं षत्वमभ्यासस्य प्रवर्त्ति। ननु षणीति परसप्तमी, ततश्च षणि परे स्तौतिण्योरेवेति षत्वनियमः क्रियमाणस्तुल्यजातीयस्य षण्परस्य सिसिक्षतीत्यादेः षत्वं निवर्तयति, प्रतीषिषतीत्यत्र तु सनि श्व द्विर्वचनमिति षण्परत्वाभावादयं नियमो न प्रवर्त्तिष्यते, सन्यत इतीत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति, समुदायस्य सन्रूपत्वाद-

स्य च सन्परत्वाभावात्तस्मात्सन्प्रदेशेषु सत्सप्तमी विज्ञेया, ततश्च यथेत्वं प्रवर्तते तथा षत्वनियमोपि स्यादित्यभ्यासग्रहणम् ।

सः स्विदिस्वदिसहीनां च । स इत्यविभक्तिको निर्देशः । ण्यन्तानामिति । षत्वप्राप्तौ सत्वमुच्यते, षत्वप्राप्तिश्च ण्यन्तानामिति सामर्थ्यलभ्यमेतत्, किमर्थं पुनः सकारस्य सकार उच्यतेऽत आह । सकारस्येति । नेति प्रतिषेध एव वक्तव्ये सकारवचनं लाघवे विशेषाभावात् ॥

प्राक् सितादड्व्यवाये ऽपि ।इण्कोरिति पंचमीनिर्देशाद्व्यवाये न प्राप्नोतीति ।वचनम् । अडित्यागमस्य ग्रहणं न प्रत्याहारस्य, एतच्च ह्यवरडित्यत्रोपपादितम् ।प्राक् सितसंशब्दनादिति।।ि परिनिविभ्य:सेव-सितेत्यत: ।अपि ग्रहणं किम् । अव्यवधानेपि यथा स्यात् अन्यथा विशेषवचनाद्व्यवायएव स्यात् । अभ्यषुणोदिति ।षुञ् अभिषवे,लङ्, स्वादिभ्य: श्नु:, अडागम: प्रागेव यणादेशात्षत्वं कृते वा यणि यकार-

र्मेवेणमाश्रित्य षत्वम् ।

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य । द्वे एते वाक्ये, स्थादिष्वभ्यासेन व्यवाये षत्वं भवति, अभ्यासस्य च षत्वं भवति तेष्वेव स्थादिष्विति, तत्राद्यं विध्यर्थं, द्वितीयं नियमार्थम् । अषोपदेशार्थमिति । षोपदेशे तु परितिष्ठासतीत्यादौ सामान्यलक्षणेनैव सिद्धम् । अभिषिषेणयिषतीति । सेनयाऽभियातुमिच्छतीति विगृह्य सत्यापपाशेत्यादिना णिच्

टिलोपस्तत: सन्, द्विर्वचनं ह्रस्व: एच इग्घ्रस्वादेशे अव्युत्पन्न: सेनाशब्द: यदा सहेनेन वर्त्तत इति सेना, सहस्य स: संज्ञायामिति सादेश: यदा तु सिनोतेर्नप्रत्यये सेनेति व्युत्पाद्यते तदास्त्येवभिषोपदेशत्वमेति । अभितष्ठाविति । आदेशसकारस्याप्यस्य षत्वं न सिद्ध्यति इण्कोरभावात् । अभिषिषिक्षतीति । यद्यप्ययमादेशसकार इणश्च परस्तथाप्यभ्यासमपेक्ष्य षत्वं न सिद्ध्यति । स्तौतिण्योरेव षणीति नियमात्, अत: षणि यत्प्रतिषिद्धं

षत्वं नियमेन व्यावर्तितं तदप्युपसर्गमाश्रित्य भवति ।अथाभ्यासस्येति किमर्थं यावताभ्यासेनेत्यत्र क्रियापेक्षायां प्रकरणाद्व्यवायइति संबन्ध्यते,तच्चापिशब्दसंनिहितमेव प्रकृतमिति अव्यवाये ऽपि षत्वं भविष्यति पूर्वसूत्रवत् नार्थोभ्यासस्येत्यनेनात आह । अभ्यासस्येति वचनं नियमार्थमिति ।नियमस्य स्वरूपं दर्शयति ।स्थादिष्वेवेति ।विपरीतस्तु नियमो न भवति स्थादिष्वभ्यासस्यैवेति,यदि स्यादभ्यासेन व्यवाये षत्वविधानमनुपपन्नं स्यात् ।

अभिसुसूषतीति । षू प्रेरणे, सन्, सनि ग्रहगुहोश्चेतीडनिषेधः अत्र धातुसकारस्य स्तौतिण्योरेवेति नियमादषत्वम्, अभ्याससकारस्य त्वस्मान्नियमात्षत्वाभावः ॥

उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् षुञ् अभिषवे स्वादिः षू प्रेरणे तुदादिः षोऽन्तकर्मणि दिवादिः ओतः श्यनीति लोपः ष्टुञ् स्तुतौ अदादिः । उतो वृद्धिर्लुकि हलि, ष्टुभ स्तम्भे,

अनुदात्तेत् एतेषां श्तिपा निर्देशो यङ्लुङ्गिवृत्त्यर्थः ।अभिसोषवातीत्यादि ।
ष्ठा गतिनिवृत्तौ,सेनयतिरर्थन्त: शपा निर्देशेन नार्थः यङोसम्भवात्,षिघू
गत्यां षिघू शास्त्रे मांगल्ये च भौवादिकौ,तत्र सेधतेर्गताविति प्रतिषेधादन्यत्र
षत्वं,शपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः दैवादिकनिवृत्त्यर्थश्च षिघू संराद्धाविति
षिच क्षरणे तुदादिर्मुचादि:षञ्ज सगे,ष्वंज परिष्वगे,अनुदात्तेत् दंशसंजस्वंजां
शपीति नलोप: सिवादीनां यङ्लुक्यपि भवति,अभिषे षिचीतीत्यादि,एतेषां

मड्व्यवाये म्यासव्यवाये च यथा संभवं षत्वम्,इण्कोरिति वर्त्तते,तत्र कवर्गस्यासंभवादिणइति संबध्यते,तत्र यदीणा उपसर्गो विशेष्येत इणन्ता-दुपसर्गादिति,इह न स्यात् निष्षुणोति दुष्षुणोतीति,तस्मादुपसर्गेणे-ण्विशेषणीय: उपसर्गस्थेण इति,ननूपसर्गादिति पंचमी तत्कथमिण्विशेष्यते, न ब्रूमो वैयधिकरण्येन विशेष्यतइति,किं तर्हि तात्स्थ्याद्वाच्छब्दद्वयम्,उपसर्गा-दिण: उपसर्गस्थादिण इति,तत्र शर्व्यवायस्याश्रितत्वान्निसोपि परस्य

षत्वं भवति, तदिदमुक्तम् । उपसर्गस्थान्निमित्तादिति । दधि सिंचतीति सात्पदाद्योरितिप्रतिषेध एवात्र भवति तदपवादो ह्ययम् । निःसेचक इति निरयमुपसर्ग एव तत्कथमिदं प्रत्युदाहरणमत आह । नायं सिचेरुपसर्ग इति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः । अभिसावकीयतीति ।सावकशब्दात् ण्वुलन्तात्क्यच्,तस्याभिना योगः,सुनोतिना योगे तु भवत्येव अभिषावकमिच्छति अभिषावकीयतीति,ण्यन्तेपि तर्हि

णिजर्थेन प्रेषादिनोपसर्गस्य योगो न प्रकृत्यर्थेनेति षत्वाप्रसंगेत आह। अभिषावयतीत्यत्रेति। अभिषवविषया प्रयुक्तिर्न तु प्रयुक्तेरभिना योग इत्यर्थः। यदा तु प्रयुक्तेरभिना योगस्तदा नैव षत्वं भवति, किं तु प्रकृत्यर्थेनासंसृष्टस्य प्रयुक्तिमात्रस्याभिना योगः कीदृश इति चिन्त्यम्।

सदिरप्रतेः।सदिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। निषसादेति। सदिस्वञ्ज्योः परस्य लिटीति प्रतिषेधादभ्यासात्परस्य न भवति॥

स्तन्भेः ।स्तन्भिः सौत्रो धातुः । अभिष्टभ्रातीति । स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्चेति श्नाप्रत्ययः । अनिदितामिति न लोपः । अप्रतेरित्येतदिह नानुवर्त्तत इति ।यद्यनुवर्त्तेत पूर्वसूत्रएव स्तम्भिग्रहणं कुर्यात्किं योगविभागेन, अस्ति प्रयोजनं, किम् अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोरिति वक्ष्यति तत्स्तम्भेर्यथा स्यात् सदेर्माभूत् । नैतदस्ति ।एकस्मिन्नपि योगे यस्यालम्बनाविदूर्ये स्तः स एवानुवर्तिष्यते,स्तम्भेरेव

च ते संभवत: ॥

अवाच्चालम्बनादिदूर्य्ययो: । आलम्बनमाश्रयणं विदूरं विप्रकृष्टं तदन्यदविदूरं,तस्य भाव आविदूर्यम्,अत एव निपातनान्नञ्पूर्वादपि तत्पुरुषाद्भावप्रत्यय: । अवष्टभ्येति ।यष्ट्यादिकमवलम्ब्येत्यर्थ । अवष्टब्धेति । आसन्नेत्यर्थ: ।अवस्तब्धइति । अभ्यर्दितइत्यर्थ: ।

वेश्च स्वनो भोजने ।उदाहरणेषु स्वार्थपरित्यागेन भोजनमात्रे

स्वनिर्वर्त्तइति शंकामपनयति ।अभ्यवहारक्रियाविशेष इति । तमेव विशेषं दर्शयति । यत्रेति ।विष्वणतीति ।सशब्दं भुक इत्यर्थः ।

परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुटस्तुस्वंजाम् ।सेवतिर्भ्वादिष्वनुदात्तेत् । सित इति ।षिञ् बन्धने क्तान्तः ।सय इति । स एवैरजन्तः षिवु तन्तुसन्ताने दिवादिः षह मर्षणेऽनुदात्तेत् ।सुडिति ।सुट् कात्पूर्व इत्यस्य ग्रहणं स्तुस्वंजी उकार्थौ, तयोरुपसर्गात्सुनोतीत्यादिनैव

सिद्धे पर्यादिपूर्वयोरुत्तरसूत्रेणाड्व्यवाये विकल्पार्थं वचनम् ।

सिवादीनां वाऽड्व्यवायेऽपि । सिवादयः प्रत्यासत्तेः पूर्वसूत्रे संनिविष्टा गृह्यन्ते, उभयत्र विभाषेयम्, स्तुस्वञ्ज्योः प्राक् सितादिति प्राप्ते इतरेषामप्राप्ते ।

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्पन्दतेरप्राणिषु । स्यन्दू प्रस्रवणे अनुदात्तेत्। अनुस्पन्दते मत्स्योदकेइति । मत्स्यश्चोदकंच, मत्स्योदके, जातिरप्राणिना-

मित्यनेन यत्र सर्वाण्यवयवपदान्यप्राणिवाचीनि तत्रैकवद्भाव: इह तु मत्स्यशब्दस्य प्राणिवाचित्वादेकवद्भावाभाव: अत्राप्राणिष्विति प्रसज्यप्रतिषेध: तेन प्राण्यप्राणिसमुदाये ऽपि प्राण्यस्तीति प्रतिषेधो भवति, अन्ये तु पर्युदासं मन्यमाना भवितव्यमेवात्र षत्वेनेत्याहु: । इह पर्यादिग्रहणं शक्यमकर्तुम्, एवं वक्ष्यामि, अन्वभिभ्यां चेति, चकारात्परिनिविभ्यश्चेति ॥

परेश्च । पृथग्योगकरणसामर्थ्यादिति । अन्यथा विपरिभ्यां स्कन्देर्निष्ठायामित्यैव ब्रूयात् ॥

वेःस्कभ्रातेर्नित्यम् । स्कम्भिः सौत्रो धातुः ।

इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् । इणन्तादङ्गादुत्तरेषामित्यादिना इणन्तमङ्गं षीध्वमादीनां विशेषणं तेऽपि धकारस्येति दर्शयति, धकारस्य त्विणन्तमङ्गं विशेषणं न भवति, इणन्तादङ्गादुत्तरस्य धस्य स

चेत् षीध्वमादीनामिति,तथा हि सति योषिद्ध्वमित्यादौ वचनसामर्थ्या-त्षीशब्देन व्यवाय आश्रयणीयः स्यात् ।अच्योढ्वमिति ।धि चेति सलोपः इणग्रहणं कवर्गनिवृत्त्यर्थमिति ।प्रकृतं हीण्ग्रहणं कवर्गेण संबद्ध-मिति तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् । पक्षीध्वमिति । चोः कुरिति कुत्वे कृते ढत्वप्रसंगः । यक्षीध्वमिति । व्रश्चादिना षत्वे कृते षढोः कः सीति कत्वम् ।स्तुध्वेइति ।टेरेत्वम् ।अबुध्वमिति । लङ् ।

परिवेविषीध्वमिति । विष्लृ व्याप्तौ जुहोत्यादिः स्वरितेत्, निजां त्रयाणां गुणः श्लावित्यभ्यासस्य गुणः लिङः सलोपोनन्त्यस्येति सीयुटः सकारलोपः अत्र धातुषकारस्य ईध्वंशब्दस्य च चः यः समुदायस्तदात्मकः षीध्वंशब्दोऽस्ति न त्वसावंगादुत्तरः षकारान्तं त्वंगं न तु वेवीत्येतावत् चोदयति । अर्थवद्ग्रहणादपीति । परिहरति । एतत्त्विति । एतदर्थवतो ग्रहणमत्र नाश्रितम् । किं कारणम्, न किंचिन्नाश्रितमित्येव ॥

विभाषेट: ।अत्रेण्ग्रहणमिटो विशेषणं सोऽपि षीध्वमादीनां तेऽपि धकारस्येति दर्शयत्राह । इण: परस्मादिट इत्यादि । तत्र षीध्वमो लिढश्च श्रुतिकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतं तु न संभवति, इटस्तद्भक्त्वात्तद्ग्रहणेन ग्रहणात्, अत एवानयो:प्राप्तविभाषेयम् ।

तथैव लुङ्यप्यलविढ्वमादौ धि चेति लुप्ते सति सिचसकारे ।
इणान्तमगं ध्वमि जातमात:पूर्वस्य नित्यस्य विधे:प्रसंग: ॥

एवंच धाताविनिणन्तइष्टमेधिढ्वमित्यादिषु नित्यं ढत्वम् ।
यदि त्विणन्ताद्विहितस्य ढत्वं तथा न ते ढत्वमधिढ्वमि स्यात्।
तथा

लिहिदोग्घिनहां ढत्वघत्वधत्वेषु सत्स्वपि ।
इणान्ताद्विहितः षीध्वमिति ढत्वं प्रसज्यते ॥
तथैणो लुङि लुङि गादेशे विहिते ध्वमि कर्मणि ।
आध्वं यूयमेतेनेत्यत्र ढत्वं प्रसज्यते ॥

एवं ब्रुवो वक्ष्विंदीध्वमिति ।

इष्यते सर्वमेवैतदिति चैत्राप्तवागिह ।

तस्मात्प्राप्तविभाकैव सर्वत्रैयमिति स्थितम् ॥

तथा च तैत्तिरीयके तान् रुद्रा अब्रुवन्प्रयूयमजनिढ्वमिति ढत्वं प्रयुक्तम्, लवि षीढ्वं लविषीध्वमिति ।अन्ये त्विटो विभाषावा वक्ष्यमाणत्वाद्गोवलीवर्दन्यायेन तद्व्यतिरिक्तभिणान्तमंगमिह गृह्यतइति वदन्त एधिध्वमित्यादौ ढत्वं नेच्छन्ति, तेषामप्यधिढ्वमित्यत्र भवत्येव नत्सीध्वमित्यादौ

च न भवति । आसिषीध्वमिति ।आस उपवेशने । कथं भवितव्यमुत नेति प्रश्नार्थः ।उपदिदीयिध्वइति ।दीङ् क्षये,लिट् ध्वमि क्रादिनियमादिट,दीङो युडचि क्ङितीति युट् ।युटा व्यवहितमिति ।समुदायभक्तो हि यट् तस्मैव न व्यवदध्यात् इटन्तु व्यवदधात्येव ।न भवितव्यं ढत्वेनैति । अनेन विकल्पेनेति भावः पूर्वेण तु नित्यं प्राप्नोत्येव । अपरेषामिति। अस्मिन्पक्षे विकल्प एव भवति ॥

समासेऽंगुले: संग: ।संग इति षष्ठ्या: स्थाने प्रथमा, एवमुत्तरेष्वपि योगेषु,संजनं संग: भावे घञ्, अंगुलीषु संगोयस्या: साऽगुलिषंगा । अंगुले: संग इति ।अत्र शव्यवायइत्यधिकारात्प्रसंग: अन्ये त्वंगुले संगइति संबुध्यन्तमुदाहरन्ति ।

भीरो: स्थानम् ।भीरो स्थानमिति । पूर्ववत्संबुद्ध्यन्तं षष्ठ्यन्तं वा,समासेऽगुंलिभीरुभ्यां संगस्थानइत्युच्यमाने भ्यामित्यधिकं प्राप्नोति,

तस्माद्योगविभागः ।

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ।अग्निष्टुदिति ।संपदादित्वादधिकरणे क्विप्,यत्राग्निःस्तूयते सोग्निष्टुत्,क्रतुविशेषः तत्रेदं भवति, अपि वा सर्वेषु देवताशब्देष्वग्निमेवाभिसंनमेदिति ।अग्निष्टोम इति । सोमयागस्य सप्तसंस्थाःतत्राद्या संस्थोच्यते ।अग्नेर्दीर्घादिति ।देवताद्वन्द्वे षत्वमित्यर्थः तत्रैव दीर्घस्य विधानात् । अग्निसोमौ माणवकाविति ।अत्र माणवके संज्ञात्वेन विनियुक्तावग्निसोमशब्दाविति दीर्घाभावात्षत्वाभावः ।

अग्निसोमौ तिष्ठत इति । आश्वलायनस्तु तत्रापि दीर्घषत्वे प्रायुङ्क । अग्नीषोमौ प्रणेष्यामीति ।

ज्योतिरायुषः स्तोमः । ज्योतिष्टोम इति । अत्र शर्व्यवायइत्यधिकारात् षत्वम् । एवमायुष्टोमेऽपि ॥

मातुः पितुर्भ्यामन्यतरस्याम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्विसर्जनीयशर्व्यवायइत्यधिकाराच्च पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः । मातुः ष्वसेति

विभाषा स्वसृपत्योरिति षष्ठ्या अलुक्। रेफान्तयोरिदं ग्रहणमिति। तच्चोत्तरपदे स्पष्टं पूर्वपदमपि तत्साहचर्याद्रेफान्तमेव, यद्येवं रेफस्य विसर्जनीये कृते तस्य वा शरीति पक्षे सत्वे कृतेऽरेफान्तत्वान्न प्राप्नोति, अत आह। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति। यदि तु सकारान्तयोर्ग्रहणं क्रियेत विसर्जनीयान्तयोर्न स्यात्, विसर्जनीयान्तयोस्तु ग्रहणे ष्यामि परतो निर्देशो दुर्घटः स्यात्॥

अभिनिसस्तनःशब्दसंज्ञायाम् । अभिनिसइत्येतस्मादिति । एतेन समुदायो निमित्तं न प्रत्येकमिति दर्शयति । अभिनिष्टानो विसर्जनीय इति । तथा चापस्तम्बःद्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम पूर्वमाख्यातोत्तरं दीर्घाभिनिष्ठान्तं घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमिति,द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कर्त्तव्य,कीदृशं नामपूर्वं, नाम प्रातिपदिकमक्रियावाचि तत्पूर्वपदमाख्यातोत्तरं क्रियावाच्युत्तरपदं दीर्घात्परो योऽभिनिष्टानो विसर्जनीयस्तदन्तं दीर्घान्तं विसर्जनीयान्तं

चेत्यन्ये,घोषवान्वर्ण आदिर्यस्य तद्घोषवदादि,अन्तरतस्य यरलवाना-मन्यतमं मध्ये यस्य तत्तथोक्तमेवंभूतं नाम कर्त्तव्यं द्रविणोदा वरिवोदा इत्या-द्युदाहरणम् ।

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ।य च अच्च यचौ,तौ परौ यस्मात्स यच्परः[illegible] यचोरिति सप्तमीनिर्देशेनैव सिद्धे परग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् अभिषन्तीति ।अदादित्वाच्छपो लुक्, श्नसोरल्लोपः ।अनुसृतमिति ।कथं

पुनरत्र प्रसंगो यावता सकारस्य प्रकृतत्वात्तस्यैव प्रत्युपसर्गत्वमाश्रयिष्यते, न चात्र सकारं प्रत्युपसर्गत्वमस्ति, तावन्मात्रस्याक्रियावचनत्वात्, तत्किमस्तिग्रहणेन, न च प्रादुः शव्दार्थमस्तिग्रहणं कृतं, तस्य कृभ्वस्तिविषयत्वेन नियतत्वात्, तदेतदाशंक्यते तावत् ।तथापीति । अनुष्टुशव्दः शुभ्रादिः चतुष्पाद्वचन इत्यन्ते, ततो ठक्ठञोरन्यतरः ढे लोपोकद्र्वा इत्यूकारलोपो सकारमात्रस्य क्रियावाचित्वात् षत्वप्रसंगः ॥

सुविनिर्दुर्म्यः सुपिसूतिसमाः । सुपीत्यागन्तुक इकारो न पुनरिका निर्देशः तत्र वचिस्वपीति लक्षणप्राप्तेन संप्रसारणेन धातोरेवायं निर्देशः स्यात्ततश्च यत्रास्यैतद्रूपं तत्र षत्वमित्ययमर्थो न लभ्येत तस्मादागन्तुकेनेकारेण प्रयोगस्थस्य कृतसंप्रसारणस्य रूपस्येदमनुकरणं तदाह । सुपीति स्वपिः कृतसंप्रसारणो गृह्यतइति ।एतच्च सुपीति निर्देशादेव लभ्यते,अन्यथा वचिस्वपीतिवन्निर्दिशेत्,सूतीति स्वरूपग्रहणामिति ।सूतेः किन्नन्तस्य

ग्रहणमित्यर्थः समेत्यपि स्वरूपग्रहणमेव न षम ष्टम वैक्लव्यइति धातो-
र्ग्रहणम् । इकृशितपोरन्यतरस्यामावात्, अथ किमर्थं स्वपेः सुपि भूतस्य षत्व-
मुच्यते, सुपेः षत्वं स्वपेर्माभूत् ।सुपेः षत्वमुच्यते स्वपेर्माभूदिति, विस्वप्नो
विस्वप्नमिति ।विसुष्वापेति । अथ क्रियमाणेऽपि विकृतग्रहणे विसुष्वा-
पेति केन न हेतुना केन विसुष्वापेत्यत्राभ्यासस्य षत्वं न भवति, लिट्यभ्या-
सस्योभयेषामिति संप्रसारणे कृते सुपिरूपस्य भावात् प्रागेव हलादिशेषात्कृते

वा तस्मिन्नेकदेशविकृतस्यानन्यत्वादस्ति प्रसंगः, हलादिशेषान्न सुपिः द्विर्वचने कृते परत्वाद्धलादिः शेषेण यकारे निवृत्ते वकारस्य सम्प्रसारणम्, ततश्च सुपिरूपस्य कदाचिदप्यभावात्षत्वाभावः इष्टं पूर्वं प्रसारणम्, उक्तं तत्रोभयेषां ग्रहणस्य प्रयोजनं परमपि हलादिशेषं बाधित्वा उभयेषां सम्प्रसारणमेव यथा स्यादिति, तेन सम्प्रसारणमेव पूर्वमिष्टं, विशेषतश्चात्रे-ष्टम्, अन्यथा प्रकारवद्धकारोऽपि निवर्त्तेत, नात्र हेतुरस्ति पकारो निवर्त्तेत

नह्यत्र हेतुरस्ति, पकारो निवर्त्तते वकारोऽवतिष्ठतइति, एवं तर्हि स्थादिष्वेवा-भ्यासस्येत्येतस्मादेव नियमादत्र षत्वं न भविष्यति, स्थादीनां नियमो नात्र, किं कारणं, प्राक्सितादुत्तरः सुपिः प्राक्सितादिति तत्र वर्त्तते, तेन प्राक्सिता ये धातवस्तेषां मध्ये स्थादिष्वेवाभ्यासस्य षत्वमिति नियमेन सुनोतिसुवतिस्य तिस्तोभतय एव निवर्त्यन्ते सुपिस्त्वयं ततोवधेरुत्तरः एवं तर्ह्यर्थवद्ग्रहणे नानर्थ-कस्येत्येव मेतस्य न भविष्यति, स्थाने हि द्विर्वचनेन समुदायोऽर्थवान् अवयवो

त्वनर्थको द्विष्प्रयोगेऽर्थप्रत्यायनास्यानावर्जनाद् द्वाभ्यामर्थः प्रत्याय्यतइत्ये-
कस्यानर्थक्यमेव तदेतदाह । अनर्थको विषुषुपुः यद्यनर्थकस्य ग्रहणं न भवति,
विषुषुपुरिति न सिद्धयति नैषः दोषः । षुपिभूतो द्विरुच्यते । अय-
मभिप्रायः । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते तत्र द्विर्वचनात्परत्वात्सम्प्रसारणं
परत्वादेव षत्वं कृतषत्वस्यैव तस्य द्विर्वचनमिति । ननु षत्वस्यासिद्धत्वा-
त्पूर्वं द्विर्वचनमेव प्राप्नोत्यत आह । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइति ॥

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले । निष्णातः कटककरणइति ।तत्र कुशल इत्यर्थः । नदीष्णाइति । नदीस्नाने कुशल इत्यर्थः । कवयस्तु कुशलमात्रे प्रयुञ्जते ।नदीस्नात इति ।सप्तमीति योगविभागात्समासः ॥

सूत्रं प्रतिष्णातम् ।सूत्रं प्रतेरिति वक्तव्ये निपातनाश्रयणं प्रत्ययान्तरे मा भूत् ।

कापिष्टलो गोत्रे । गोत्रमिह प्रवराध्यायपठितं गृह्यते,तत्र च स्वसन्तानस्य व्यपदेशहेतुराद्यः पुरुषो गोत्रमित्युच्यते पारिभाषिक ग्रहणे

तु कापिष्टलिरित्यत्रैव स्याद्यत्र गोत्राभिधायी प्रत्ययः यदि तु गोत्रं न षत्वस्य विषयेन निर्दिष्टं, किं तर्हि दर्शनस्य गोत्रे यो दृष्टःकपिष्टशब्दः स साधुर्भवति, क्व यत्र तत्रेत्याश्रीयते, पारिभाषिकेऽपि गोत्रे न दोषः ॥

प्रष्ठोऽग्रगामिनि । प्रस्थे हिमवत इति । घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कः ।

वृक्षासनयोर्विष्टरः । विस्तीर्यतइति विष्टरः प्रश्ने वाऽवशब्दइति

घञि प्राप्ते अस्मादेव निपातनादप्,रूढ़िशब्दत्वाद्वा पचाद्यचि व्युत्पाद्य: उलपेन कृता टीका औलपी सा वाक्यस्य विस्तर:,अशब्दइति प्रतिषेधादप् ।

छन्दोनाम्नि च ।विष्टारइति निपात्यतइति । ननु च विष्टर इति प्रकृतं तत्कथं विष्टार इति निपात्यतेऽत आह । विपूर्वादिति ।यदि त्विह छन्दोनाम्नि विष्टारइत्यात्वं क्रियेत घञ्विधौ छन्दोनाम्नि चेति शक्यमकर्तुम्,इह वा विष्टारइत्युच्येत तत्र वा छन्दोनाम्नीति,कोन्वत्र विशेष:

अपर आह । घञ्विधौ वाविति नानुवर्त्तते,तेन प्रस्तारपङ्क्ति संस्तारपङ्क्तिरित्यपि भवतीति ।

गवियुधिभ्यां स्थिरः । गविष्ठिरः युधिष्ठिर इति । संज्ञायामिति सप्तमीसमासः । गोशब्दादहलन्तादपाति ।यद्यप्यवादेशे कृते सम्प्रति हलन्तो भवति तथापि उत्पत्तिवेलायामहलन्तत्वान्निपातनमाश्रितम् ॥

विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ।विकुपरिइत्येतेषां कुगतिप्रादय इति समासः

शमीशव्दस्य तु षष्ठीसमासः ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्वत्वं, सूत्रे ह्रस्वोच्चारणे ह्रस्वपदाएव षत्वं यथा स्यात्तेन प्रयोगे बहुलवचनाद्यदा ह्रस्वत्वं न भवति तदा षत्वमपि न भवति ।

अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः । स्थशव्दसकारस्येति । एतेन स्थ इति सूत्रे स्वरूपग्रहणं प्रथमान्तमिति दर्शयति । यदि त्वातो धातोरिति तिष्ठतेराकारलोपं कृत्वा षष्ठ्या निर्देशः

स्यात्तदा गोस्थानं भूमिस्थानमित्यादावपि षत्वं स्यादिति भावः ।अम्बे तिष्ठत्यम्बष्टः सुपि स्थ इति कप्रत्ययः ङ्यापोरिति ह्रस्वत्वम् ।आम्बष्ठ इति।संज्ञेय जनपदविशेषस्य । गोष्ठ इति । घञर्थे कविधानमित्यांधकरणे कप्रत्ययः भूमिष्ठादौ सुपि स्थः । सव्येष्ट इति ।हलदन्तात्सप्तम्या इत्यलुक् यदि स्थ इति स्वरूपग्रहणं स्थास्थिन्स्थॄणां न प्राप्नोतीतीदमाह ।स्था-स्थिन्निति ।स्थाशब्दः क्विबन्तः ।सव्येष्ठा इति । ईत्वे वकारप्रतिषेध

इति वचनात्प्रत्ययलक्षणेनेत्वं न भवति, गमेरिनिरिति वर्त्तमाने परमेस्थः किचेति किदिनिप्रत्ययः । परमेष्ठीशब्द ईप्रत्ययान्तः बाहुलकादाकारलोपः सव्ये तिष्ठति सव्येष्टा सारथिः ।

सुषामादिषु च ।क्वचित्सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधे प्राप्ते क्वचिच्वादित एवाप्राप्ते षत्वे सुषामादिषु मूर्द्धन्यो विधीयते ।दुष्षामेति ।विसर्जनीयशर्व्यवायेपीत्यधिकारादत्र षत्वम् । सुशब्दस्येत्यादि ।

अत्रैवमभिसंबन्धः सुदुस्शब्दयोस्तु क्रियाविशेषविषयत्वादनुपसर्गत्वे सति निषेधः ।दुःषेधइति । पाठोयमिति ।तत्र सुशब्दस्य सुःपूजायामिति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा,सा चोपसर्गसंज्ञाया बाधिका आकडाराधिकारात्,निर्दुरोरप्युपसर्गत्वाभावः क्रियान्तरविषयत्वात् गमिक्रियाविषयौ हि तौ,निर्गतःसेधो निःषेधः दुर्गतः सेधो दुष्षेध इति । तेनोपसर्गात्सुनोतीत्यादिना नैतेषु षत्वप्राप्तिः एवं तावत् षिधू हिंसासंराद्ध्योरित्यस्य घञि सेध इति

रूपमित्याश्रित्योक्तम्,यदा तु षिध गत्यामित्यस्य घञन्तस्य रूपं तदाप्याह। सेघतेर्गताविति प्रतिषेधबाधनार्थं चेति । सुषन्धिरित्यादावुपसर्गे घोः किः समः षत्वम् ।उणादिष्वेताविति ।पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः कुरिति वर्तमाने अषदुःसुषु स्थ इति कुप्रत्ययः ।गोरिषक्थ इति ।बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच् । प्रतिष्णिकेति ।प्रतिपूर्वात्स्नातेरातश्चोपसर्ग इत्यंग तदन्ताट्टाप् ततोऽज्ञातादिषु कः । केण इति ह्रस्वत्वं,प्रत्ययस्थादितीत्वम् । नौषेचन-

मिति ।सिचेर्ल्युट् ।दुन्दुभिषवणमिति ।सेवते: सीव्यतेर्वा ल्युट एतिसंज्ञायामगादितिगणसूत्रम् तद्व्याचष्टे । एकारपरस्येति । हरय: सेना अस्य हरिषेण: परित:सेना अस्य परिषेण: । पृथ्वी सेना यस्येति ।स्त्रिया: पुंवदिति पूर्वपदस्य पुंवद्भाव: ।नक्षत्राद्वेति ।पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प: चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ: आकृतिगणतामस्य सूचयति,तदाह ।अविहितलक्षण-इति ॥

इति ।

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते । अपदान्तस्येत्यधिकारादप्राप्तं षत्वं विधीयते तरबादय एव तावत्तद्धिता:संभवन्तीत्याह । तरप्तमपविति ।सर्पिष्ठरमिति सर्पिजाति:प्रकर्षाभावे ऽपि सहचारिणो गुणस्य गन्धादे:प्रकर्षे प्रत्यय: । चतुष्टयइति ।जस:शी । सर्पिष्टइति । प्रतियोगे पंचम्यास्तसि: ।आविष्ट्य इति। अव्ययात्त्यबित्यत्राविःशब्दाच्छन्दसीतिवचनात्त्यप् । सर्पि:सादिति । विभाषा साति:कात्स्न्र्ये, ननु च सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधादेवात्र षत्वं

न भविष्यतीत्यत आह । प्रत्ययसकारस्येति । भिन्द्युस्तरां छिन्द्युस्तरामिति भिदिछिदिभ्यां लिङ्, झेर्जुसि यासुट्, तिङश्चेति परष्, किमेत्तिङव्ययघादिति आमुप्रत्ययः आदिग्रहणं शक्यमकर्त्तुं तीत्येव यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे, पुंसः प्रतिषेधः पुंस्त्वं पुंस्ता ।

निसस्तपतावनासेवने । निस्तप्तं रक्षो निस्तप्ता अरातय इत्यत्रेति एवमपि कस्यांचिच्छाखायां पाठमुपलभ्य परिहार उच्यते तैत्तिरीयकास्तु

षत्वमेव पठन्ति ।

युष्मत्तत्क्षु: ष्वन्त: पादम् ।तत:क्षु:ष्विति सकारान्तानुकरणान्परस्य सुप्सकारस्य नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपीति षत्वम् । तकारादिष्विति । एतद्युष्मद एव विशेषणमितरयोरव्यभिचारात् ।त्वं त्वा इत्यादि । एतेषामेव संभव इत्यर्थ: । अग्निस्तत्पुनराहेति । अग्निरित्ययं पूर्वस्य पादस्यान्त: यन्मआत्मनो मिन्दाभूदग्निरिति,तेनायं पादान्ते सकारो

न पादमध्ये ॥

स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि । पूर्वपदादित्येव सिद्धइति । पूर्वपदमिति सामान्येन तत्राश्रीते न तु समासावयव एवेति वाक्ये ऽपि तेनैव सिद्धं षत्वमिति भाव: ततश्च स्तुतस्तोमग्रहणं प्रपंचार्थम्, छन्दोग्रहणं तूत्तरार्थं कर्तव्यमेव ॥

पूर्वपदात् । असमासेऽपीति । एतच्च सवनादिषु सवनेसवनइत्यादीनां पाठादेवावसीयते ॥

सुञः अभीषुणो इति । इकः सुञीति दीर्घत्वं नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वं, क्वचित्तु वृत्तावेवैतत्पठ्यते ॥

सनोतेरनः गोषा इति जनसनखनक्रमगमो विट्, विड्वनोरनुनासिकस्यात् क्वचित्त्विदमपि वृत्तावेवास्ति ।गोसनिमिति । छन्दसि वनसनरक्षिमथामिति इन्प्रत्ययः । सिसानयिषतीति ।यद्यप्यण्यन्तः सूत्रउपात्तस्तथाप्यण्यान्तस्य प्रतिषेधवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा ण्यर्थो विज्ञास्यते,इह तु सिसनियतीति

स्तौतिण्योरेव षणीत्येतस्मान्नियमादप्रसंगः षत्वस्य । सिसनीरिति । क्विप्यतो लोपः ततः सुः हल्ङ्यादिलोपः सनः सकारस्य षत्वं प्राप्नोति रुत्वं च, तत्र षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वं र्वोरुपधाया दीर्घ इति दीर्घत्वम्, अत्र सन् षत्वभूतो न भवतीति स्तौतिण्योरेवेत्यस्य नियमस्यायमविषय इति षत्वं प्रसक्तमस्मान्नियमान्न भवति, एतस्मिंश्च प्रयोजने सति सामर्थ्याभावाड्ण्यन्तस्य नियमाभावात्सिषाणयिषतीति षत्वं भवत्येव ।

सहेः पृतनर्ताभ्यां च ।योगविभागमिति । तत्र द्वितीयो योगः पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वाज्ञापनार्थः ।संहितायामेवेति । उभयत्रापि संहिताधिकारादयं विशेषो लभ्यते,नहिवृतिवृषेत्यादिना दीर्घत्वम् ॥

नरपरसृपिसृजिस्पृहिसवनादीनाम् । विस्रंसिकाया इति । संज्ञायामिति ण्वुल् । विस्रब्धमिति । स्रम्भु विश्वासे उकः यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः, अनिदितामिति नलोपः । विसृप इति ।सृप्तिवृदोः कसुन्,सवनेस्वनइत्यादौ

वीप्सायां द्विर्वचनं किंसइत्यत्रायोगवाहानामट्सु णत्वं शर्षु जशभावषत्वे इति वचनाच्कुव्यंवाये इति षत्वप्रसंग: यथा तु शर्षूपदेशो न कर्तव्यस्तथा ह्ययवरडित्यत्रोक्तम्, अश्वासनिग्रहणमनर्थकमनिणान्तत्वादत आह ।अश्वसनिग्रहणमिति ज्ञापनस्य प्रयोजनमाह । जलाषाहमिति ।

सात्पदाद्यो: ।आदिग्रहणं शक्यमकर्तुं पदादिति पंचमीनिर्देश:कर्तव्य: पदात्परस्य सकारस्य नेति,इहापि तर्हि न प्राप्नोति,अग्निषु वायुषु त्वदृ,

सातिप्रतिषेधो ज्ञापयति स्वादौ यत्पदं न तस्मात्प्रतिषेध इति,तत्रायमप्यर्थः दधिसिंमधुसिगित्यादौ प्रतिषेधः सिद्धो भवति,नह्ययं सकारःपदादिः गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वचनात्पदात्परस्तु भवति,तत्रापि पूर्वपदस्य सुबन्तत्वात्,बहुवचस्तु प्रतिषेधः बहुवस्तु परस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः बहुसेका,नह्यत्र पदात्परः सकारः॥

सिचो यङि ।परिसेसिच्यतइति । अत्राभ्याससकारस्य उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना प्राप्तिः धातुसकारस्य त्वादेशसकारत्वात्स्थादिष्वभ्यासेन

चेत्येतस्माच्च, ननु चोपसर्गात्प्रतिषेधविषये षत्वमारभ्यते तद्यथैव पदादिप्रतिषेधं बाधते एवं सिचो यङीत्येतमपि बाधेतात् आह । उपसर्गाद्या प्राप्तिरिति ।येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति,नाप्राप्ते च पदादिलक्षणे प्रतिषेधे उपसर्गात्षत्वमारभ्यते सिचो यङीत्येतस्मिंस्तु प्राप्ते चाप्राप्ते च, अथ वा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधान्बाधन्ते न परानिति,अनेनैतदपि निरस्तं स्यादिष्वभ्यासेन चेत्यनेन यथाभिषिषिक्षतीत्यत्र स्तौतिण्योरेवेति-

नियमं बाधित्वा षत्वं भवति तथैनमपि प्रतिषेधं बाधित्वा धातुसकारस्य प्रसंग इति ।

सेधतेर्गतौ ।उपसर्गादिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते ॥

प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ।स्तन्भेरिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते ॥

सोढः ।सोड्भूतो गृह्यतइति ।निष्ठान्तस्य प्रथमया निर्देशशंकामपाकरोति ।परिसोढेति ।परिनिविभ्य इति प्राप्तौ प्रतिषेधः ॥

स्तम्भुसिवुसहां चङि । अत्राद्यस्य स्तम्भेरिति प्राप्ति:इतरयोस्तु परिनिविभ्य: सेवसितेति । अभ्यतस्तम्भदिति । प्राक्सितादड्व्यवायेपीति स्थादिष्वभ्यासेन चेति प्राप्ति: पर्यसीषिवदित्यत्रापि सिवादीनां वाड्व्यवायेपीति प्राप्ति: । उपसर्गादिति वक्तव्यमिति । किमर्थमित्याह । उपसर्गाद्या प्राप्तिरिति ।

सुनोते: स्यसनो: । अत्रेत्यादि । इतिकरणो हेतौ,यस्मात् स्तौतिण्यो-

रेवेति नियमादभ्यासादप्राप्ति: स्थादिष्वेवाभ्यासस्येति नियमादुपसर्गादप्यप्राप्ति: तस्मादभिसुसूरित्युदाहरन्ति अथ वा कथं षत्वप्रसंगोत आह । अत्र हीति । यथा चात्र सन्षत्वभूतौ न भवति तथा सनोतेरन इत्यत्रोक्तम् । अभ्यासात्प्राप्तिरिति । अभ्यासग्रहणमुपसर्गात्प्राप्तेरसंभवादभ्यासेन व्यवहितात्र धातुसकारस्य प्रसंग: नाप्यभ्याससकारस्य, स्थादिनियमेन व्यावर्तितत्वात्एवं चात्राभिग्रहणमतन्त्रं सुसूरित्यैवोदाहर्तव्यम् ॥

सदिस्वञ्ज्यो: परस्य लिटि । लिटि द्विर्वचने कृते द्वौ सकारौ भवत: तत्र सदे: स्थादिष्वभ्यासेन चेति वचनात्सदिरप्रतेरिति षत्वप्रसंग: स्वजेर- प्युपसर्गात्सुनोतीत्यादिना । परिषस्वजइति ।कथं पुनरत्र नलोप: यावता संयोगान्तत्वान्नात्र लिट: कित्वमस्ति,अत आह । स्वजेरिति ।एतच्चेन्धि- भवतिभ्यां चेत्यत्र व्याख्यातं,स्वजिग्रहणं च वार्तिके दर्शनात्सूत्रे प्रक्षिप्तं,यथाह सदेर्लिटि प्रतिषेधे स्वजेरुपसंख्यानमिति ॥

निव्यभिभ्योड्व्यवाये वा छन्दसि ।प्रकरणेन प्राप्तस्य सत्वमात्रस्य प्रतिषेधः ।न्यष्टौदिति ।उतो वृद्धिर्लुकि हलीति वृद्धिःअभ्यस्थाद्विषौः पृतना अरातीरित्यप्युदाहरणम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमंजर्यामिष्टमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

रषाभ्यां नो णः समानपदे । निमित्तयोरादेशे चाकार उच्चारणार्थः समानंच तत्पदं, समानपदं, निमित्तनिमित्तिनोश्चायमाधारनिर्देशः तदाह । समानपदस्थौ चेदिति । एकपर्यायः समानशब्दः निमित्ते रषौ, निमित्ती नकारः यद्यप्यसौ प्रागेव सिद्धस्वरूपस्तथापि तत्स्थाने भवतो णकारस्य यन्निमित्तं तस्यापि तेन संबन्धोऽस्त्येव णकार एव वा निमित्ती तस्य तु विधानोत्तरकालं समानपदस्थत्वम् । षग्रहणमुत्तरार्थमिति ।

अडादिव्यवाये णत्वं वक्ष्यति तदस्मादपि यथा स्यात् अथेहार्थमपि कस्मान्न भवति अत आह ।ष्टुत्वेनैव सिद्धमेतदिति । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति ।रषाभ्यां णत्वमुच्यमानमृकारान्न प्राप्नोतीति वचनं, न च शक्यं वक्तुमृवर्णस्थाद्रेफाद्भविष्यतीति ।वर्णौ ह्यत्र रेफः सूत्रउपात्तः षकारेण साहचर्यात् । न च वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते । तिसृणामिति । न तिसृचतसृ इति प्रतिषेधान्नामीतिदीर्घत्वाभावः ।तर्हि वक्तव्यं नेत्याह

रश्रुतिसामान्यनिर्देशात्सिद्धमिति र इति श्रुतिः श्रोत्रेणोपलब्ध्यर्थयोरेते रश्रुती वर्णात्मिका चावर्णात्मिका च व्यक्तिस्तयोर्यत्सामान्यं तन्निर्दिश्यते न तु वर्णात्मिकैव व्यक्तिरित्यर्थः । नन्वेवमपि ऋकारे त्रयो भागा अभितोऽभक्तिर्मध्ये रेफभक्तिर्मात्रा चतुर्भागात्मका ततश्च परयाऽभक्त्या व्यवधानान्न प्राप्नोति ।अड्व्यवायइत्येवं भविष्यति । न पराऽभक्तिरट्संन्निविष्टा,सा अर्द्धमात्रा चतुर्भागात्मिका ऋकारभक्तिः न च तस्याः

सवर्णग्रहणेन नाप्यङ्ग्रहणेन ग्रहणमसवर्णत्वात्, नहि तस्याः स्थानं प्रयत्नो वा पृथगस्ति । तस्मात्सामान्यनिर्देशेऽपि नैवणत्वं सिध्यति, अत आह । वर्णभक्त्या वेति । वर्णस्य समुदायस्यावयवभूता या पराऽभक्तिस्तयेत्यर्थः ननु च नृनमनग्रहणं वृद्ध्यर्थं स्यात् नृनमनस्यापत्यं नार्नमनिरिति, नैतदस्ति । बहिरंगा वृद्धिरन्तरंगं णत्वम् असिद्ध बहिरंगमन्तरंगे । अथ वेति । व्यक्ति-निर्देशोऽपि न दोष इत्यर्थः । अपरः प्रकारोऽमितोऽभक्तौ चतुर्भागा-

त्मके मध्ये शुद्धो रेफो ऽर्द्धमात्रात्मकस्तेन व्यक्ति निर्देशेप्यदोष इत्यर्थः। ननु च परयाज्भक्त्या व्यवधानम्। एवं तर्हुत्तरसूत्रे योगविभागः करिष्यते। व्यवाये पीति। व्यवाये ऽपि णत्वं भवति, ततो ऽट्कुप्वांगुम्भिरिति। इदमिदानीं किमर्थं नियमार्थं वर्णात्मकेर्व्यवाये यदि भवति अडादिभिरेवेति अपदान्तस्य मूर्द्धन्य इत्यधिकारादत्र णग्रहणं शक्यमकर्तुम्। उत्तरत्र च पदान्तस्यैति प्रतिषेधः॥

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि । रषाभ्यामिति पंचमीनिर्देशाद्व्यवाये न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । पर्याणद्धमिति । नह बन्धने, पर्याङ्पूर्वः निष्ठा नहो धः । ननु चाङ्व्यवायइत्येवात्र णत्वं सिद्धं तत्किमर्थमाङ्ग्रहणमित्यत आह । अड्व्यवायइत्येव सिद्धमिति । क्वचित्तु आङ्यणं पदव्यवायेपीत्यस्य बाधनार्थमित्येतावत्पठ्यते । वृंहणमिति । वृहि वृद्धौ, इदितो नुम्, नश्चापदान्तस्य झलीत्यनुस्वारः । यद्येवमनुस्वारेणात्र व्यवायो न नुमात आह।

नुमग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थमिति । फल्पस्य नुमोऽनुस्वारविधानात्स्थानिना नुमानुस्वार उपलक्ष्यते, एवमपि योऽनुस्वारो नुमस्थानिको न भवति तद्व्यवाये न प्राप्नोति तृहं स्तृहं हिंसार्थौ, तंहणमिति, अत आह । तेनेति । नात्र नुमस्थानिकोनुस्वार उपलक्ष्यते किं तर्ह्यनुस्वारमात्रं तेनात्रापि भवतीत्यर्थः । यत्र तर्हि नुम एव श्रवणं नानुस्वारस्य तत्र णत्वं भवति वा न वात आह । सत्यपि चेति । यथा नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेदिति काल-

विशेषोपलक्षणपरायां चोदनायां सत्यपि दिवा नक्षत्रदर्शने वाग् न विसृज्यते उपलक्षितस्य कालस्याभावात् ।असत्यपि नक्षत्रदर्शने रात्रौ विसृज्यते तस्य कालस्य भावात्तथेहापि द्रष्टव्यम् ।प्रेन्वनमिति ।इवि: प्रीणनार्थ: । इदितो नुम्,अत्रेजादे: सनुम इति णत्वप्रसंग: इह समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टा,यथागर्गा: शतं दण्ड्यन्तामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति ।प्रत्येकपि दृष्टा,यथा वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं

भवत: तत्रेह यदि पूर्व: कल्प आश्रीयते न क्वचित्स्यान्न हि समस्तैरडादिभिर्व्यवाय: क्वचिदपि संभवति, द्वितीये तु अर्हेणेत्यादौ न स्यात्, अटा कवर्गेण च व्यवायात्तत आह । व्यवायोपलक्षणार्थत्वादिति । इह ये यदुपलक्षणायोपादीयन्ते तेषामेकेन द्वाभ्यां बहुभिरप्युपलक्षित: स गृह्यते तद्यथा गर्गै: सह न भोक्तव्यमित्युक्ते प्रत्येकं न सह न भुज्यते, समुदितैरपि तथेहापि शक्नुवन्त्यडादय: समस्ता व्यस्ताश्च व्यवायमुपलक्षयितुमिति सर्वत्र

भवति, अडादिव्यवाये णत्वेऽन्यवाये प्रतिषेधः आदर्शन स्पर्शन, यद्यप्यत्रान्येनापि व्यवायो यस्त्वटा व्यवायस्तदाश्रयं णत्वं प्राप्नोति, यत्र त्वनिर्दिष्टैरेव व्यवायस्तत्रैव न स्यात् कृत्स्नं मृध्नोतीति, नैष दोषः रषाभ्यामित्यत्र तस्मादिति परिभाषोपस्थानाद्व्यवाये णत्वासंगात्सूत्रमिदमारभ्यमाणमडादिव्यवायएव णत्वमनुजानाति नान्यव्यवाये तस्य निर्दिष्टग्रहणेन निवर्तितत्वात् यदि च निर्दिष्टव्यतिरिक्तैरपि व्यवाये

णात्वं स्यात्, नुम्ग्रहणमनर्थकं स्यात् केवलेन नुमा व्यवायासम्भवात् ॥

पूर्वपदात्संज्ञायामगः । रषाभ्यामिति वर्तते, न च तयोः पूर्वपदत्वं सम्भवतीति सामर्थ्यात्पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्येत्येषोऽर्थो विज्ञायतइत्याह । पूर्वपदस्थादिति । रेफषकारान्तात्पूर्वपादादित्ययं त्वर्थो न भवति व्याख्यानात् । द्रुणसइति । द्रुरिव नासिका यस्येति बहुव्रीहिः अञ्नासिकाया इत्यच्प्रत्ययौ नसादेशश्च ।वाध्रीणस इति ।

वध्या विकारो वाध्री रज्जुः वाध्रीव नासिका यस्य स वाध्रीणसो मृगविशेषः तत्र पूर्वपदस्योपमाननिष्ठत्वाद्व्यधिकरणत्वात्पुंवद्भावाभावः नसशब्दः प्रियादिषु वा द्रष्टव्यः । शूर्पणखेति । नखमुखात्संज्ञायामिति प्रतिषेधः यदा तु यौगो विवक्ष्यते न संज्ञा शूर्पाकाराणि नखानि यस्या इति तदा ङीष् भवति णत्वं तु न भवति, शूर्पनखी, एवंच णत्वङीषौ न सम्भवतः । ततः शूर्पनखीवाक्यादिति । अगइति शक्यमवक्तुम, कस्मान्न भवति ऋचामयन-

मृगयनमिति । निपातनादेतत्सिद्धम् । अणृमयानदिम्य इति ।यथान्यत्रोक्तं सर्वनामसंज्ञायां निपातनाएणत्वाभाव इति । पूर्वपदात्संज्ञायामेवेति ।विपरीतस्तु नियमो न भवति पूर्वपदादेव संज्ञायामिति,शिवादिषु सुर्षणाशब्दस्य पाठात्,सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय भवति, कथमत्र सिद्धिरित्याह ।समानपदेपि हीति ।यद्यपि पूर्वपदस्थं निमित्तमुत्तरपदस्थो निमित्तीति भिन्नपदस्थत्वमप्यस्ति तथापि समासे कृते ततो या विभक्तिरुत्पद्यते तया समुदायस्य

पदसंज्ञायां सत्यां तस्मिन्समानेपि पदे भावादस्त्यैव पूर्वेण प्राप्तिः समानपदत्वं हि तत्राश्रितं न भिन्नपदत्वं प्रतिषिद्धं तस्मादुपपन्नं नियमार्थत्वं यद्येवं यथोत्तरपदस्थस्य नकारस्य णत्वं नियमेन व्यावर्त्यते चर्मनासिक इति तथा तद्धितपूर्वपदस्थस्यापि व्यावर्त्यैतखरपस्यापत्यं नडादिभ्यः फक्, खारपायणः,मातृभोगाय हितः भोगोत्तरपदात्खः ।मातृभोगीणः करणं प्रियमस्य करणप्रिय इत्याह । स चेति । संबन्धिशब्दो नियतमेव प्रतियो-

गिनमुपस्थापयति, तद्यथा मातरि वर्त्तितव्यं ~~श्रेश्र~~ पितरि शुश्रूषितव्यमिति न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन्पितरीति, अथ च संबन्धादेतद्गम्यते यस्य या माता तस्यामिति ।यो यस्य पिता तस्मिन्निति पूर्वपदमुत्तरपदमिति च संबन्धिशब्दावेतो पूर्वपदमपेक्ष्योत्तरपदं भवति उत्तरपदं चापेक्ष्य पूर्वपदं तत्र संबन्धादेतदवगन्तव्यं यत्प्रति पूर्वपदमित्येतद्भवति तत्स्थस्य नियम इति । किंच प्रत्येतद्भवति उत्तरपदम्, अयं तर्हि दोष: अग इति नियमस्यैव प्रतिषेध:

प्राप्नोति तेनैकवाक्यत्वात् न णत्वस्य,ततश्च संज्ञायांच गान्तरे णत्वं प्राप्नोति अत आह । अत इति । अग इति यौयं प्रतिषेध: स णत्वस्य न नियमस्य,अत्र हेतु: । यौगविभागेनेति ।पूर्वपदात्संज्ञायामित्येकोयोग: अग इति द्वितीय: अनेन च या च यावती च णत्वप्राप्ति: सा सर्वा प्रतिषिध्यते,यौगविभागसामर्थ्यात् ।अपरे त्वित्यादि ।कथं पुन: समानमेवेत्यवधारणं लभ्यते ऽत आह । समानग्रहणादिति ।पदइत्येव वक्तव्यं

तत्रापदस्थयोर्निमित्तिनिमित्तयोरसंभवात्पदग्रहणमेकत्वविवक्षार्थं विज्ञायते, एवं सिद्धे यत्समानग्रहणं क्रियते तस्यैतत्प्रयोजनं यथैवं विज्ञायेत समानमेव यत्पदमिति, तेषामेवं ब्रुवतां विध्यर्थमेतद्विज्ञायतइत्याह । तेषामिति । विध्यर्थत्वमेवोपपादयति । समासे हीति । अथास्मिन्पक्षे खारपायण इत्यत्र कथं णत्वं यावता खरपशब्दे खरशब्दस्यापि पदत्वामस्ति तत्स्थत्वाद्रेफस्य समानपदस्थत्वमेव न भवति, नैष दोषः यत्र द्वावपि निमित्तनिमित्तिनौस-

मानपदस्थत्वं व्यभिचरतस्तत्र णत्वाभाव: इह रेफस्य व्यभिचारे पि नकारस्य समानपदस्थत्वाव्यभिचाराण्णत्वं प्रवर्तते,

वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्य: ।वनमिति षष्ठ्या: स्थाने प्रथमा,उदाहरणे वनगिर्यो: संज्ञायामिति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । अग्रेवणमिति ।षष्ठीसमासे राजदन्तादित्वाद्वनशब्दस्य परनिपात: हलदन्तादिति सप्तम्या अलुक्,अथ न संज्ञा ततो राजदन्तादिषु निपादनादलुक् ।

सिद्धे सतीत्यादि । पुरगादिष्वेतदुच्यते, अग्रेशब्दे त्वसंज्ञायां विद्ध्यर्थमित्याहु एतेभ्य एव वननकारस्येति । एतेभ्यो वननकारस्यैवेत्ययं तु नियमो न भवति दीर्घोच्चारणात्तद्धि दीर्घान्तेष्वयं नियमो भवेदिति, न च वनादन्यत्रोत्तर-पदे दीर्घान्तत्वमेषां संभवति यत्रान्य णत्वं दीर्घान्तेषु व्यावर्त्यैत ।

प्रनिरन्तः शरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि । अत्रादितस्त्रिषु संज्ञायामसंज्ञायामप्राप्तं णत्वं विधीयते, कथं, संज्ञायां

तावत्पूर्वपदात्संज्ञायामित्येतद्यद्यपि नियमार्थमथापि विध्यर्थमुभयथापि अवश्यं वनं पुरगेत्यादिसूत्रं नियमार्थं पुरगादिष्वेव वननकारस्येति, ततश्च प्रादिष्वप्राप्तिः असंज्ञायामपि नियमे तावदप्राप्तिः संज्ञायामेवेति नियमात् विधावपि संज्ञायां विधानादन्यत्राप्राप्तिरेव, शरादिषु त्वोषधि वनस्पतिवाचिषु संज्ञायामसंज्ञायां चोत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य विकल्पस्यापवादः असंज्ञायामपीत्युच्यमाने संज्ञायामित्यधिकारात्तत्रैव स्यात् । निवर्त्तिष्यतेसंज्ञा-

यामिति ।यदि निवर्त्तते संज्ञायां न प्राप्नोति पुरगादिभ्य एव वननकारस्येति नियमात् अयं तु विधिरसंज्ञायां सावकाश: संज्ञायामपि परत्वादयमेव विधिर्भविष्यति,पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेध: तस्मादसंज्ञायामपीति वक्तव्यम् ।प्रवणं निवर्णमिति ।प्रादिसमासौ ।अन्तर्वणमिति ।विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव: शरवणादय: षष्ठीसमासा: ॥

विभाषौषधिवनस्पतिभ्य: ।असंज्ञायामपीत्यनुवर्त्तते,तेन संज्ञाऽ

संज्ञयोर्द्वयोरयं विकल्प: अन्ये तु वृत्तावनुक्तत्वात्तस्याधिकारं नेच्छन्ति,तेषां संज्ञाविषये पुरगादिभ्य इति नियमत्वेन भवितव्यं,यदि त्विष्यते,यत्नान्तरमास्थेयम्,इह ये पुष्यन्ति फलन्ति च ते वानस्पत्या: ये फलन्त्येव न पुष्यन्ति ते वनस्पतय:उभयेपि ते वृक्षा इत्यभिधानविद: ततश्च वनस्पतिशब्दोपादनेन णत्वं विकल्प्यमानं शिरीषवणामित्यत्रैव स्यात्,शिरीषादयो हि पुष्यन्ति,फलन्ति, च तस्माद्वृक्षग्रहणं कर्तव्यं तदिदमाशंकते तावत् ।

फलीवनस्पतिरित्यादि । फलमेव यस्य न पुष्पं स वनस्पतिरुदुम्बरादिः पुष्पोपगा वेतसादयः फलोपगा उदुम्बरादयः उभयोपगा आम्रादयश्च वृक्षाः अन्तात्यन्तादिसूत्रे डो ऽ
न्यत्रापि दृश्यतइतिवचनाड्डः फलपाकेन विनाशे यासान्ता औषध्यः शाल्यादयः लताप्रतानवत्यो माल्त्यादयः गुल्म ह्रस्व-स्कन्धास्तरवः बहुकाण्डपत्राः वीरुध इति, यद्यपि वृक्षवनस्पत्योर्भेदः स्मर्यतइति शंकां परिहरति । इहाभेदेन ग्रहणं द्रष्टव्यमिति । अत्र च लुपि

युक्तवद्व्यक्तिवचनइत्यत्र भाष्यकारवचनं लिंगम्, उक्तं हि तत्र व्यक्तिवचनइति किं,शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाःतस्य वनं शिरीषवनमिति, वनस्पतित्वं नातिदिश्यते यद्यतिदिश्येत विभाषौषधिवनस्पतिभ्य इति णत्वं प्रसज्येतेति,यदि चोक्तो भेद इहाश्रितः स्यात् शिरीषाणामवनस्पतित्वाद्वनस्पतित्वणत्वयोः प्रसज्जनं नोपपद्येत ॥

अह्नोऽदन्तात् । पूर्वाह्णइति ।अह्नः पूर्वो भाग इति पूर्वापरे त्यादिसूत्रेण समासः राजहःसखिभ्यष्टच्,अह्नोऽह्न एतेभ्य इत्यह्नादेशः । निरह्नइति ।निर्गतोह्न इति प्रादिसमासः शेषं पूर्ववत् । दीर्घाह्नी शरदिति बहुव्रीहिरयं तेन टच्न भवति,टज्विधौ तत्पुरुषाधिकारात् ।अनउपधालोपिनो-न्यतरस्यामिति ङीप्, अल्लोपोनः अकारान्तस्य ग्रहणादत्र णत्वं न भवति यदि तु नकारास्यायं षष्ठ्या निर्देशः स्यात् अत्रापि णत्वं स्यात्,

अकारान्तस्य तु ग्रहणं प्रकरणाद्विज्ञापते, सर्वत्र प्रकरणे स्थानी प्रथमया निर्दिश्यते, वनं, वाहनं, यानमिति, यद्वा युवादिषु पाठादस्य णत्वाभावः अवश्यकर्त्तव्यश्च युवादिषु णठः प्रातिपदिकान्तेतिविकल्पेन णत्वं माभूदिति अन्तग्रहणं ज्ञापकमत्र प्रकरणे न यत्नमन्तरेण वर्णेनापि तदन्तविधिर्भवतीति तेन रषाभ्यामित्यत्र तदन्तविधनं भवति ॥

वाहनमाहितात् । अलतैनेति । वाहनं शकटादि, करणे ल्युट्, अस्मादेव निपातनादुपधावृद्धिः आहितमारोपितमुच्यते, यदा वाह्यं नारोपितं केवलं संनिहितं तदा न प्राप्नोति तदापीष्यते यदाह । आहितोपस्थितयोरिति वक्तव्यमिति । न वा भूतकालस्याविवक्षितत्वात्, स्वामिभाव निवृत्तिपरायां चोदनायामाहितमिति भूतकालो न विवक्ष्यते तेनाहितादाधायिष्यमाणाच्च भविष्यति, केवलं स्वस्वामिभावविवक्षायामेव न भवति,

यथा प्रत्युदाहरणे उक्तं दाक्षिस्वामिकमित्यर्थ इति, दाक्षादयोऽपि यदा बाह्यत्वेन विद्यन्ते न स्वामित्वेन तदा णत्वं भवत्येव ।

पानं देशे । क्षीरं पानं येषामिति । कर्त्तरि षष्ठी, उशीनरादयः शब्दा देशद्वारेण पुरुषेषु वर्तन्त इति । देशाभिधायिनो भवन्ति । दाक्षीणां पानमिति । अत्रापि कर्मसाधन एव पानशब्दः ॥

वा भावकरणयोः । गिरिनद्यादीनामिति । संज्ञायां प्राप्ते ऽ

संज्ञायामप्राप्तइत्युभयत्रविभाषेयमित्याहुः ।

प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च । माषवापिणाविति । बहुलमभीक्ष्ण्यइति [illegible]: णिनिः । माषवापाणीति । माषा वयन्तीति कर्मण्यण्,जश्शसोः शि नपुंसकस्य झलच् इति नुम्, इह कस्मान्न भवति गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीति ।भगिन्नित्यस्य प्रातिपदिकस्यान्तो नकार इत्यस्ति प्राप्तिरित्यत आह । पूर्वपदाधिकारादिति ।एतच्च पूर्वप-

दात्संज्ञायामित्यत्रैव व्याख्यातं,किमिदानीं नैव भवति,गर्गभगिणीति, भवति विवक्षान्तरे शस्त्रान्तरेण नित्यं न त्वनेनेत्याह । यदा त्विति । मातृभोगीणवदिति । एतदपि तत्रैव व्याख्यातं यद्युत्तरपदं प्रातिपदिकं गृह्यते माषवापिणीत्यत्र णत्वं न प्राप्नोति यदुत्तरपदं वापिनीति न तस्यान्तो नकार: यस्य चान्तो नकारो वापिन्निति न तदुत्तरपदमतआह माषवापिणीत्यादि । उपपदमति ङित्यत्रैतद्व्याख्यातम् ।उत्तरपदमूतं

प्रातिपदिकं गृह्यतइत्यत्र ज्ञापकमाह । तथा चेति । कथमेतज्ज्ञापकमित्याह । स हीति । अंगस्य नुम्विधीयते, ततश्च तद्भक्तो नुम् तद्ग्रहणेनैव गृह्यते नोत्तरपदग्रहणेन यदि च यत्किं च न प्रातिपदिकं गृह्येत नोत्तरपदमेव, ततो नुम्ग्रहणमकर्तव्यमेव स्यात्, समासप्रातिपदिकान्त इत्येव सिद्धत्वात् ।आर्यूनेति विशेषणमास: ।श्वयुवमघोनामतद्धितइति संप्रसारणम् । प्रपक्वानीति । गतिसमास: ।अत्र कुमति चेति नित्यं णत्वं प्राप्नोति दीर्घाह्नी शरदित्ययमपि

यवादिषु द्रष्टव्य इत्युक्तम्॥

एकाजुत्तरपदे णः । विकल्पाधिकारनिवृत्तेर्विस्पष्टीकरणार्थमिति अन्यथा यद्यप्यत्रारम्भसामर्थ्यान्नित्यो विधिः शक्यो विज्ञातुम् उत्तरत्र त्वनुवृत्तिः संभाव्येत ।

कुमति च ।अनेकाजुत्तरपदार्थोयमारम्भः । वस्त्रयुगिणाविति । युगशब्दादिनि कृते पश्चादिन्नन्तेन समासः कर्त्तव्यः सर्वं तर्ह्युत्तरपदस्य

प्रातिपदिकस्यान्तो नकारो भवति, अन्यथा मातृभोगीणवल्लक्षणान्तरेणैव णात्वं सिद्धं स्यात्, काविल्युच्यमानेऽपि कवर्गमात्रस्योत्तरपदस्यासंभवान्मतुवर्थो लभ्यते नार्थो मतुपा, सत्यं, काविल्युच्यमाने तदादिविधिर्विज्ञायेत कवर्गादावुत्तरपदइति ॥

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । ण उपदेशे यस्य स णोपदेशः प्रणायको देश इति । अत्र गतिक्रियायोगमात्रमेव प्रतिप्रस्योपसर्गत्वं न नमतिं

प्रति । असमासेपीति ।किमिति ।विशेषानुपादानादेव समासासमासयोर्द्वयोर-पि भविष्यतीति प्रश्नः । पूर्वपदाधिकारादिति । सर्वत्रवात्र प्रकरणे पूर्वपदादिति वर्तते,समासे एव पूर्वपदं भवति, तेन समासएव स्यात् ।तदधिकार-निवृत्तिद्योतनार्थमिति । नानेन विस्पष्टार्थमसमासेपिग्रहणमित्युच्यते । तथाहि । यद्यप्यस्वरितत्वात्पूर्वपदादिति निवर्तते तथाप्यसमासेपिग्रहणं कर्तव्यमन्यथा संज्ञायां समासे न स्यात्, पूर्वपदात्संज्ञायामेवेतिनियमादस्य च

विधेरसमासे चरितार्थत्वात्तस्मात्पूर्वपदाधिकारनिवृत्तिद्योतनमुखेन समासासमासयोर्द्वयोरपि यथा स्यादित्यसमासेपिग्रहणमित्ययमर्थो द्रष्टव्यः ।नन्वसिद्धमुपसर्गणत्वं,तस्यासिद्धत्वान्निर्नियमो न भविष्यति तेन पूर्वपदादित्यस्मिन्निवृत्ते न कर्तव्यमसमासेपिग्रहणम् । एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति न योगे योगोऽसिद्धोपि तु प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति,यदा तु पूर्वपदात्संज्ञायामिति सूत्रं नियमार्थमिति पक्षस्तदैतदुच्यते,यदा तु विध्यर्थं तदा नैतदुपपद्यते ॥

हिनुमीना । हि गतौ स्वादिः मीञ् हिंसायां क्र्यादिःदीर्घान्तः हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्योपसंख्यानम्, इहापि यथा स्यात् प्रहिणोति प्रमिणीतः सिद्धं वा स्थानिवत्वात्, ईत्वगुणयोः स्थानिवद्भावे सति उपात्तमेव रूपमिति णत्वं भविष्यति । ननु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्, दोष एवायमस्याः परिभाषायास्तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति ॥

आनि लोट् ।प्रवपाणीति । वपेर्लोट् मेनि: । आडुत्तमस्य पिच्च प्रयाणीतियाते रूपम् । प्रवपानीति ।प्रकृष्टा वपा येषु तानि प्रवपानि आनिलोड्ग्रहणमनर्थकमर्थवद्ग्रहणात्,अर्थवत आनिशब्दस्य ग्रहणं, न चेषोऽ-र्थवान्, अनुपसर्गाच्चा,यत् क्रियायुक्ता:प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत:, न चैतमानिशब्दं प्रति क्रियायोग:तदन्तं तु प्रति भवति, कथं नैवं विज्ञायते यस्या क्रिया यत्क्रिया,यत्क्रियायुक्ता इति, कथं तर्हि या क्रिया यत्क्रिया

यत्क्रियायुक्ता इति,प्रयोगविषया च क्रिया न क्व चिदसंसृष्टास्तीति समुदायस्थाश्रीयतइति आनिशब्दान्तं समुदायं प्रति क्रियायोग: तत्रायं च सूत्रार्थं उपसर्गात्परस्यावयवो य आनिशब्दस्तन्नकारस्य णत्वमिति, तदेवं प्रत्याख्यातं लोड्ग्रहणम् ॥

नेर्गदनपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहति-श्याम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च । गामादाग्रहणेष्वविशेष इति वचनान्मी-

नातिमिनोतिदीङामित्यात्वे कृते यन्माऽरूपं यच्च मा मानइति तेषामपि ग्रहणप्रसंगः इत्याशंक्याह । माङ्मेङोर्ग्रहणमिष्यतइति । इष्टिरैवेयम् । प्रणिष्यतीति ।ओतः श्यनि,उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं हन्तिप्रभृतयः प्सातिपर्यन्ता अदादयः मा माने च ।प्रणिशाम्यतीति । शमामष्टानां दीर्घः श्यनिः स्यत्यादिषु तिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । अड्व्यवायेपीति अन्यथांगस्याडुच्यते,विकरणान्तं चांगं,सोसौ संघातमको ऽशक्यो गदादिग्रहणेन

गृहीतुमिति न स्यात्, आङा चेति वक्तव्यम्,प्रत्यागददिति ।तर्हिवक्तव्यं न वक्तव्यम् अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवाय इति वर्त्तते, तेन नैर्गदादीनां चाड्व्यवाये आङ्व्यवाये च भविष्यति,प्रन्युपगदतीत्यादौ तु पदव्यवायेपीति प्रतिषेधादप्रसंगः ।

शेषे विभाषा ऽकखादावषान्तउपदेशे । अकखादावषान्तइति चोपसर्गसन्निधापितस्य धातोर्विशेषणमित्याह । अकखादिरषान्त उपदेशे

यो धातुरिति । आदिग्रहणं शक्यमकर्तुम्, अकस्इति वक्तव्यं, यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे, अन्तग्रहणं तु कर्तव्यम् असति हि तस्मिन्न ज्ञायेत केन तदादिविधिः केन वा तदन्तविधिरिति, शेषग्रहणं किं, गदादिषु माभूत् ।यदि तेष्वपि स्यात्पूर्वयोगो निर्विषयः स्यात्तस्माच्छेषइति शक्यमवक्तुम ।प्रनिपेदयतीति ।षढो कः सीति कत्वे कृते सम्प्रत्यषान्तो भवति । प्रनिचकारेति कुहोश्चुरित्यभ्यासस्य चुत्वे कृते सम्प्रत्ययं न ककारादिर्भवति ।प्रणिवेष्टेति ।

व्रश्चेत्यादिषत्वे कृते सम्प्रति षान्तो भवति, उपदेशे त्वषान्तत्वारणत्वं भवति ॥

अनितेः ।प्राणितीति ।श्वस प्राणने अन च, रुदादिभ्यस्सार्वधातुकइतीट् ॥

अन्तः । अनितेरन्तस्येति ।अनितेः संबन्धिनः पदान्तस्य नकारस्येत्यर्थः । हे प्राणिति ।क्विबन्तात्संबुद्धिः न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधः अन्यत्र तु पदान्तस्य नकारस्य लोपेन भवितव्यमिति संबुद्ध्यन्तमुदाहृतम्

अन्तश्च पदापेक्षो गृह्यतइति ।नानित्यपेक्ष: व्यभिचाराभावात् ।केचित्वित्यादि । अनितेरन्तइत्येकमेव योगं पठन्ति समीपवचनं चान्तशब्दमाश्रयन्तीत्यर्थ: किमर्थमित्याह । निमित्तसमीपस्येति । ननु च नास्त्येव स विषयो यत्र निमित्तस्य समीपभूतोऽनितेर्नकार: प्राणितीत्यादावेकादेशे कृते आकारेण व्यवाय: निरणितीत्यत्राकारेण तत्कथं निमित्तसमीपस्थस्येत्युच्यतेऽत आह। एकवर्णव्यवहितस्येति । सामर्थ्यादेकवर्णेन व्यवधानमाश्रीतमित्यर्थ: ।न च

प्राणितीत्यत्रैकादेशस्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावाद्वर्णद्वयव्यवायः शंकनीयः पूर्वत्रासिद्धे स्थानिवत्त्वनिषेधात् ।ननु चोक्तं तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति,एवं तर्ह्यनित्यः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावः,निष्ठायां सेटीति सेड्ग्रहणात्,एतच्च स्थानिवत्प्रकरणएव व्याख्यातम् ।तैरित्यादि । एवं हन्तग्रहणं तच्च सामीप्यार्थं पर्यण्निनतीत्यत्र णत्वव्यावृत्त्या चरितार्थं ततश्च हे प्राणित्यत्र पदान्तस्येति प्रतिषेधः प्राप्नोति,तस्माच्चेद्द्वितीयम-

प्यन्तग्रहणमावृत्या तन्त्रेण वाऽऽश्रयितव्यम् । ननु च येपि योगविभागं कुर्वन्ति अवयववचनं चान्तशब्दमाश्रयन्ति तैरपि पूर्वसूत्रे सामीप्यदाच्यन्तशब्दः पठितव्य एव, अन्यथा पर्यनितीत्यत्रापि स्यात्, अत आह । येषां त्विति । ते नैकवर्णव्यवहितस्यापि णत्वमिच्छन्त्येव तस्मान्नार्थस्तेषां पूर्वसूत्रेन्तग्रहणेनेत्यर्थः ।

उभौ साभ्यासस्य । प्राणिणिषतीति । सनि अजादेर्द्वितीयस्येति निशब्दस्य द्विर्वचनम् । प्राणिणादिति । ण्यन्ताल्लुङ्, च्लेश्चङ्, णिलोपः,

द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावान्निशब्दस्य द्विर्वचनम् ।पूर्वत्रासिद्धीयमित्यादि । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्यस्मिन्नसति प्रानिसतीति स्थिते द्विर्वचनं च प्राप्नोति णत्वं च,तत्र णत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं द्विर्वचने कृतेऽभ्यासणकारेण व्यवाया-द्धातुनकारस्य णत्वं न स्यात्,अस्मिंस्तु सति परत्वाण्णत्वे कृते कृतणत्वस्यैव द्विर्वचने अन्तरेणाप्येतद्वचनं प्राणिणिषतीत्यादि सिद्धं भवति,यद्येवं किमर्थमिदमारभ्यतइत्याह । एतत्त्विति ।शक्यार्थे कृत्यः इतिकरणो हेतौ,

तुशब्दोवधारणे, यस्मादेतदपवादवचनमेतदर्थं नैव शक्यमाश्रयितुं तस्मादेतदारभ्यते अयमभिप्रायः ।अस्य वचनस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिदमारभ्यतइति, तेनोजढदित्यत्र ढत्वादीनामसिद्धत्वात् हत इत्येतद द्विरुच्यते इत्युपपन्नं भवति, अथोभाविति किमर्थं, यावताभ्यासनकारस्य पूर्वोणैव णत्वं सिद्ध्यत्यारम्भसामर्थ्याद्धातुनकारस्य व्यवायेप्यनेन भविष्यति, सत्यं, व्यवहितस्य सिद्ध्यति अनन्तरस्य तु तक्रकौडिन्यन्यायान्न स्यादित्युभावित्युच्यते ॥

हन्तेरत्पूर्वस्य ।हन्तेरित्यवयवषष्ठी, अत्पूर्वो यस्मादिति बहुव्रीहिः नकारोन्यपदार्थः यद्यपि नकारविशेषणानि प्रथमया निर्दिश्यन्ते,अन्तः उभाविति,तथा पीह षष्ठ्या निर्देशः कृतः इदं हि न्याय्यं व्यतिक्रमोल्पः प्रहण्यतइति ।भावे कर्मणि वा लट् ।प्रघ्नन्तीति ।गमहनेत्युपधालोपः हो हन्तेरिति कुत्वम्,अत्र कुव्यवायइति प्रसंगः । प्राघानीति । चिण् भावकर्मणोरिति चिण् । श्तिपा निर्देशो धातुनिर्देशार्थं एव न यङ्लुङ्गिवृत्यर्थः,

।

प्रजंघनीति अत्र हि चुत्वे कृते जकारेण व्यवायादेव न भविष्यति ।

वमोर्वा । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ।

अन्तरदेशे । अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसंख्यानमित्युपसर्गसंज्ञाया भावादन्तेरत्पूर्वस्येति सिद्धे देशप्रतिषेधार्थं वचनम् । अन्तर्हननो देश इति ।अधिकरणे ल्युट् ॥

अयनं च ।अन्तरयणमिति ।अयेरिणो वा ल्युटि रूपं,कृत्यच इति

सिद्धे इदमपि देशप्रतिषेधार्थं वचनम् ।

छन्तस्यृदवग्रहात् ।अवगृह्यते विच्छिद्य पठ्यते इत्यवग्रह: ऋच्चासाव-वग्रहश्च ऋदवग्रह: ऋकारादवग्रहात्पूर्वपदादिति,तिस्रोपि समानाधिकरणा: पंचम्य: तत्र ऋकारमात्रस्य पूर्वपदस्यासंभवादृकारेण तदन्तविधि: अवग्रहण-भूतो य ऋकार: तदन्तादिति,संहिताधिकाराच्च संहिताकालस्तेषां णत्वं, पदकाले चावग्रह: क्रियते,तेनावग्रहयोग्यत्वादृकारोवग्रह इत्युक्त: न तु तद्दशापत्र:

तथा चावग्रहं दर्शयता णत्वं न प्रयुक्तम् । अनवगृह्यमाणादिति ।अनवग्रह-योग्यादित्यर्थः ।अपदादिति । पदे ह्यवग्रहः क्रियते पदमत्र विच्छिद्यतइति दर्शनाय ॥

नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः । धातौ तिष्ठतीति धातुस्थो रेफः षकारश्च, उरु इति स्वरूपग्रहणं षु इति कृतषत्वस्य सुञो ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य तेन इन्द्रो धता गृहेषु न इत्यत्र न भवति,नसिति नासिकादे

शस्यास्मदादेशस्य च सामान्येन ग्रहणं ततोत्रास्मदादेश एव कार्यी,तस्यैव धातुस्थादिभ्यः परस्य संभवात्,उत्तरसूत्रे तूभयोः कार्यित्वम् । रदाण इति रदीति लोण्मध्यमपुरुषैकवचनान्तं द्यचोतस्तिङ इति दीर्घः शिदाणइति शिदातिर्दानकर्मा छन्दसि ।उरुणस्कृधीति । कृञो लोट् सेर्हिः श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिरादेशः कः करदित्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् । अभीषुणइति । इकः सुञीति दीर्घः एवमूषुणु इत्यत्रापि ॥

उपसर्गाद्बहुलम् । न संप्रति क्रियायोगाभावात्प्राद्युपलक्षणमुपसर्गग्रहणं प्रण इत्यस्मदो नसादेशः प्रणास इति बहुव्रीहिः उपसर्गाच्चेत्यच् समासान्तः नासिकायाश्च नस्भावः उपसर्गादनोत्पर इति पाठान्तरम्, उपसर्गात्परस्य नसो नकारस्य णत्वं भवति, ओतः परस्य ओकारे वा न भवतीत्यर्थः । उभयथाप्यतिव्याप्त्यव्याप्तिसंभवाद्व्याख्यात एव पाठो वृत्तिकारेणाश्रितः ॥

कृत्यचः ।कृत्स्थो यो नकार अच उत्तर इत्यनेनाच इति नकारस्येदं

विशेषणं न कृत इति दर्शयति, यदि हि कृत एतद्विशेषणं स्यात् प्रापण-मित्यादौ न स्यात्, न माभूपूकमिगमिप्यायिवेपामित्यत्र च कम्यादीनां प्रतिषेधोनर्थकः स्यात् । अनमानेत्यादि । संभवोदाहरणप्रदर्शनपरं न परिगणनमन्यस्यासंभवात् । अन इति । योरनादेशः, मानइत्यागतमुक्, शानजादिः तव्यदादिसूत्रविहितोनीयः आक्रोशे नञ्यनिः सुप्यजातौ णिनिः आवश्यके णिनिः निष्ठादेशो रदाभ्यामितिविहितः ।प्रहीण इति ।

घुमास्थेत्यादिना ईत्वम् । प्रमग्नः प्रभुग्न इति । ओदितश्चेति निष्ठानत्वम् निर्विण्णस्येति । अचः परः कृत्स्थो नकारो न भवतीति वचनं,तत्र परस्य नस्य णत्वं पूर्वस्य ष्टुत्वम्॥

णेर्विभाषा । ण्यन्ताद्यो विहित इति ।एतेन णेरित्यस्य विहितविशेषणात्वन्दर्शयति, प्रयोजनं वृत्तावेव वक्ष्यते, अपरः प्रकारः अड्व्यवायइति वर्तते, तेन ण्यन्तस्य कृतश्चाड्व्यवायेपि णत्वस्याभ्यनुज्ञानात्

 

ण्यन्तात्पर: कृदित्यैवमाश्रीमाणेपि प्रयाप्यमाणमित्यादौ यकार व्यवायेपि णत्वसिद्धिरिति ॥

हलश्चेजुपधात् । प्रकोपणमिति । कुप क्राथने । प्रेहणं, प्रोहणमिति । ईह चेष्टायाम्, ऊह वितर्कें, अत्र कृत्यच इति णत्वं नित्यमेव भवति कथं पुनरसत्यादिग्रहणे हलादिरिति लभ्यतेत आह । इजुपधस्येति । इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात्सामर्थ्यादादिविशेषणं हल्ग्रहणमित्यर्थ: ॥

इजादेः सुनमः । हल इति वर्तइति । प्रयोजनमुपरन वक्ष्यति, ननु तत्रादिविशेषण हल्ग्रहणमन्तविशेषणेन चेहार्थः अत आह । तेनेति । इजादेर्हलादित्वासंभवात् सामर्थ्यम् । प्रेखणमिति ।इखि गत्यर्थः इदित्वान्नुम ननु चात्रानुस्वारे कृते नायं सनुमको भवति, काममत्र स्थानिवद्भावात्सिद्ध्यति प्रोम्भणमिति अत्र त्वादिति एव नुम् भवतीत्यत्र न सिद्ध्यति, औत्पत्तिको हि तत्र नकारः प्रेन्वनमित्यत्र च प्राप्नोति, यत्र नुमेवाविकृतःश्रूयते तस्मादि-

 

हापि नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थं व्याख्येयं, तत्र त्रदर्शनन्यायेनेष्टविषये सर्वत्र भविष्यति, अनिष्टे च न भविष्यति, एवं च कृत्वा नियमार्थतोपपद्यते अन्यथा प्रेन्वनमित्यत्र विध्यर्थता संभाव्येत, न चाट्कुप्वाङ्नुव्यवायेपीत्येतेन सिद्धिः तत्रापि नुम्ग्रहणस्यानुस्वारोपलक्षणत्वात् । ननु कृत्यच इत्यनेनैव सिद्धे नार्थोऽनेनात आह । सिद्धे सतीति । प्रमंगनमिति । मगिरपि गत्यर्थः एव प्रमंगनमिति पाठे मण्डनार्थः । ननु च कैमर्थ्यान्नियमो भवति, विधेयं ना-

स्तीति कृत्वा, इह चास्ति विधेयं किं ण्यन्ताद्विभाषा प्राप्ता, तत्र नित्यं णात्वं विधेयमत आह । हल इत्यधिकारादिति । ननु च णिलोपे कृते ण्यन्तोऽपि हलन्तो भवति ततः किं, सत्यपि हलधिकारे विध्यर्थता संभवति, नैतदस्ति, विहितविशेषणस्याश्रयणात्, एतदेव अभिप्रेत्य वृत्तिकारेणोक्तं हलन्ताद्धातोर्यो विहित इति ।

वा निसनिक्षनिन्दाम् । णिसि चुम्बने णिक्ष रोषणे, णिदि कुत्सायां, णोपदेशत्वादेतेषां नित्ये णात्वे प्राप्ते विकल्पः ॥

न भाभूपूकमिगमिप्यायिवेपाम् । पुग्रहणेन पुङो ग्रहणमेष्टव्यमिति इष्टिरेवेयम् । ण्यन्तानां चेति । ण्यन्तस्याधात्वन्तरत्वान्न प्राप्नोतीति, वचनं किं च ण्यन्तेष्वस्य प्रवृत्तौ पक्षेऽनुवाददोषप्रसंगः णेर्विभाषेत्येव पक्षे निवृत्तेः सिद्धत्वात् ।

षात्पदान्तात् । निष्पानं दुष्पानमिति ।इदुदुपधस्य चेति विसर्जनीयस्य षत्वम् । अत्र कृत्यच इति प्रसंगः । सर्पिष्पानमिति ।

कर्मणि षष्ठ्याः समासः । यजुष्पानमिति । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः उभयत्रापि नित्यं समासेनुत्तरपदस्थस्येति षत्वम्, अत्र पानं देशे वा भावकारणयोरिति प्राप्तिः । पदे अन्त इति । सप्तमीतियोगविभागात्समासः ।सुसर्पिष्केणेति । शोभनं सर्पिरस्येति बहुव्रीहिः कप्, इणः ष इति षत्वं, नायं पदे परतः पूर्वमवस्थितस्यान्तो भवति, पदस्य त्वन्तो भवति, स्वदिष्विति पदसंज्ञाया विधानात्, ततश्च षष्ठीसमासे ऽत्रापि

प्राप्नोति, कथं पुनर्ज्ञायते सप्तमीसमासोयमिति, अन्तग्रहणात्, अन्यथा वर्ण-ग्रहणे सर्वत्र तदन्तविधिरित्येव षकारान्तात्पदादिति लभ्यते ॥

नशेः षान्तस्य ।प्रनष्टइति ।मश्जिनशोर्झलीत्यागतस्य नुमो ऽनिदितामिति नलोपः व्रश्चादिषत्वम् ।नशेरशः ।अशकारान्तस्य नशेरिति वक्तव्यं, न तु षान्तस्येति, इहापि यथा स्यात्प्रनङ्क्ष्यतीति, षढोः कः सीति कत्वं भवतितर्हि तथा वक्तव्यं नेत्याह । अन्तग्रहणमिति ।षकारेण

नशेर्विशेषणात् षान्तस्येति सिद्धे पुनरन्तग्रहणसामर्थ्यादयः संप्रति षान्तो यश्च भूतपूर्वस्तस्य भवति प्रतिषेधः ॥

पादान्तस्य । हेकरिन्नित्याद्यप्युदाहरणम् ।

पदव्यवायेपि । माषकुम्भवापेनेति । अत्र केचिदाहुः यदा माषाणां कुम्भो माषकुम्भः तस्य वाप इति प्रक्रिया तदोत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्पदात्वाभावान्निषेधाप्रवृत्तेर्भवितव्यमेव

णात्वेन, तस्मात्कुम्भस्य [illegible] बाप: कुम्भवाप: माषाणां कुम्भवापो माष-कुम्भवाय इति प्रक्रियाश्रयेणोदाहरणमिति । अत्र कुमति चेति प्राप्ति: प्रावनद्धमिति । उपसर्गादसमासेपीत्यवशब्दव्यवायेपि अड्व्यवायइति प्राप्ति: । प्रगान्न्यामइति ।छन्दस्ययं व्यवहित: प्रयोग: । गामिति द्वितीयान्तेन पदेन व्यवाय: । पदव्यवायेऽतद्धितइति । योयं पदव्यवाये प्रतिषेध: स तद्धिते यत्पदं तत्र न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थ:।आर्द्रगोमयेणेति ।गोश्च पुरीषइति ।

मयट् तत्र परतो गोशब्दः स्वादिष्विति पदम् ।

क्षुभ्नादिषु च । क्षुभ्नेति स्व रूपग्रहणं न धातुग्रहणं, तेन क्षो-मणामित्यादौ णत्वं भवत्येव क्षुभ्नीतः क्षुभ्नन्तीत्यत्र त्वाल्लोपयोः स्था-निवद्भावादेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वा णत्वं न भवति । नृत्रमयतीति नृनमः हरिनन्दीति ताच्छीलिको णिनिः । हरिनन्दनः गिरिनगरमिति षष्ठी-समासौ । नरीनृत्यतइति । रीगृदुपधस्य च ।तृप्नोतीति ।छन्दसि व्यत्ययेन

श्नु: । परिनर्त्तनं परिगहनमिति ।प्रादिसमासौ । परिनन्दनमिति ।गति-समास: शरनिवेशादयो दर्भानूपान्ता: षष्ठीसमासा: । आचार्यभोगीन: आचार्यानीति । अत्रैवास्य प्रतिषेध: आचार्येण आचार्याणामित्यादौ तु भवत्येव । दुभ्रातिराकृतिगण इति । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थं एतमेवार्थं सूचयति ।

स्तौ श्चुना श्चु: ।अत्र संनिपातइत्यध्याहार्यम् ।वृक्षश्शेतइति ।

वा शरीति पदौ विसर्जनीयस्य सकारः । मज्जतीति । झलां जश् झशीति सकारस्य दकारे कृते तस्य चुत्वं जकारः असिद्धत्वं तु जश्त्वस्य न भवति, न मु नइत्यत्र नेति योगविभागात्तथा च मृज्जतीनां डितीति निर्देश उपपद्येत, इह सकारतवर्गौ कार्यिणौ द्वौ निमित्ते अपि द्वे एव शकारचवर्गौ, ततश्च साम्यात्संख्यातानुदेशः प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह । शादितिप्रतिषेध इति । श्चुनेति तृतीयानिर्देशः पूर्वभूतेनापि योगे यथा स्यात्, यज्ञः याचेति, अत्र

सप्तमीनिर्देशे तु तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परभूतेनैव योगे स्यात् ।

ष्टुना ष्टुः । अट्टतीत्यादि ।अत्ट अतिक्रमणहिंसयोः अद्ड अभियोगे,तकारदकारोपधयोरेतयोर्गणपाठः क्विबन्तयोः संयोगान्तलोपे कृते तकारदकारयोःश्रवणार्थः न न्द्राःसंयोगादय इति प्रतिषेधोप्यड्डतेर्भवति इहापि तृतीयानिर्देशःपूर्वभूतेनापि योगे ष्टुत्वं यथा स्यात् यथा द्रोढेति, अत्रापि तोःषीति प्रतिषेधान्निमित्तिनिमित्तयोःसंख्यातानुदेशो न भवति॥

न पदान्तात् टोरनाम् । अनामिति षष्ठीबहुवचनस्यागतनुंट्कस्य प्रतिषेधः ।श्वलिट्साय इति । घुडभावपक्षे सकारस्य ष्टुत्वं प्राप्नोति, घुट्पक्षे तु चर्त्वस्यासिद्धत्वात्तस्यैव षकारस्येति ।ईट्टइति । ईड् स्तुतौ, अदादिरनुदात्तेत, षडधिका नवतिः षण्णवतिः षण्णां नगराणां समाहारः षण्णगरी ॥

तोः षि । षीतिसप्तमीनिर्देशात्पूर्वभूतेनापि संनिपाते भवत्येव, लोष्टा पेष्टेति ॥

शात् । प्रश्नः विश्न इति ।यजयाचेत्यादिना नङ् च्छ्वोः शूडनुनासिके चेति छकारस्य शकारः सर्वं विधयश्छन्दसि विकल्पन्तइति तैत्तिरीयके नायं प्रतिषेधो भवति । अपोश्नाति ।तत्रापि काटके भवत्येव ब्रह्मचारिणो प्रश्नान् प्रोच्य गृजिधाय ।स्वाध्यायब्राह्मणे च भवतीति सकलं भद्रमश्नुते ॥

यरोनुनासिके ऽनुनासिको वा ।पदान्तादित्यनुवृत्तं षष्ठ्यन्तं विपरिणाम्यते ।वाङ्मयमिति ।नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति मयट् ॥

अचो राहाभ्यां द्वे । अर्चयतेर्धञ् कुत्वम्,अर्क्व, मर्चिः सौत्रो धातुः तस्मादिण्भीकायाशल्पतिमर्चिभ्यः कन् चौः कुरिति कुत्वं मर्क्वः अत्राकारादनन्तरो रेफः तस्मादपि ककारः एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

अनचि च ।अनच्परस्येति ।अचोऽन्योऽनच्,सपरो यस्मात्सोऽनच्परः अनेन पर्युदासो दर्शितः किं प्रयोजनं,न किं चित् प्रत्युत दोष एव अवसाने न सिद्ध्यति, वाक्,अच्सदृशस्य वर्णान्तरस्याभावात्, प्रतिपत्तिगौरवप्रसंगा-

त्पर्युदास आश्रितः पक्षान्तरे हि विशेषप्रतिषेधात्सामान्येन विधिरनुमेयः स्यादिति गौरम् । उल्का वल्मीक इति । लकारो यण् ककारमकारौ यमौ, स्थालीति सकारः शर् थकारः खय् वत्सादिषु तकारककारपकाराः खयः सकारषकारौ शरौ । अवसानइति । पर्युदासाश्रयणादिदमारब्धं, प्रसज्यप्रतिषेधे तु परस्य निमित्तस्यानाश्रयणाद्वेत्याधिकारात्सिद्धम् ॥

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य । पुत्रादिनीति । ताच्छील्ये णिनिः ।

तत्परे चेति । स आदिनीशब्दो यस्मात्परस्तत्रापि परतः पुत्रशब्दस्य द्विर्वचनं न भवति पुत्राश्च पौत्राश्च पुत्रपौत्राः तानत्तुं शीलमस्याः पुत्रपौत्रादिनी, अन्ये तु तत्परे पुत्रशब्दइति व्याचक्षाणाः पुत्रपुत्रादिनीत्युदाहरन्ति, तत्र पुत्रस्य पुत्रमत्तीति विग्रहः । वा हतजग्धपरइति । हत जग्धं च तत्परं चेति विशेषणसमासः राजदन्तादित्वात्परशब्दस्य परनिपातः । पुत्रहतीति । पुत्रो हतोऽनयेति बहुव्रीहिः अस्वांगपूर्वपदाद्वेति ङीष् । स्वयौ द्वितीया

इति । खय इति षष्ठी । द्वितीया इति । वर्गेषु खकारादयः ।

शरोचि । आदर्शइति । दृशेरधिकरणे घ् । दर्शइति । अत्राप्यधिकरणे घञ्, विपरीतलक्षणा चेयं, न दृश्यतेस्मिंश्चन्द्रमा इति दर्शइति ॥

त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य । इन्द्र इत्यादौ नकारदकारयोर्द्विर्वचनाभावः । भ्राष्टमिति । दीर्घादाचार्याणामित्यस्यासिद्धत्वात्त्रिप्रभृतिष्वयमेव प्रतिषेधो भवतीति मन्यते ॥

सर्वत्र शाकल्यस्य ।अत्रिप्रभृत्यर्थोयमारम्भः ।

दीर्घादाचार्याणाम् ।दात्रमित्यत्रदावनचि चेति प्राप्तिः ॥

झलां जश् झशि । उदाहरणेषु मघघानाम्बगदाः ॥

अभ्यासे चर्च । चिखनिषतीति । खनेः सन् द्विर्वचनं कुहोश्चुरिति चुत्वङ्वछकारः तस्य चर्त्वञ्चकारः । टिठकारयिषतीति ।ठकार माचष्टइति णिच् । टिलोपः सन् ठकारस्य टकारः ।तिष्ठासतीति । शर्पूर्वाः स्वय

इति थकारस्य शेषः तस्य चैर्त्वं तकारः । प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति । जश्त्वबाधनार्थं पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या प्रकृतिरूपाश्चरः स्थानिना ऽभिन्नरूपा भवन्तीत्यर्थः । एतच्चान्तरतमपरिभाषया लभ्यते । प्रकृतिजशां प्रकृतिजश इति ।व्याख्यातम् ।डिड्यइति ।डीङो लिटि द्विर्वचने एरनेकाच इति यण् ।

खरि च । युयुत्सतइति ।युधः सन्,धकारस्य तकारः ।आरिप्सते आलिप्सतइति । रभिलभ्योःसनि मीमाध्वित्यादिना अच इस् स्कोः संयोग-

द्योरिति सलोपः,भकारस्य पकारः ।

वावसाने । फलां जशोन्तइति नित्ये जश्त्वे प्राप्ते चर्त्वं वधीयते, वावचनात्पक्षे सोपि भवति ॥

अणो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ।अण इति पूर्वेण णकारेण प्रत्याहारः अग्नी वायू इति । ईदूदेदिति प्रगृह्यसंज्ञा ।

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ।शङ्कितेत्यादि । शकि शंकायाम्,उच्छि

उञ्छे, कुडि दाहे, टुनदि समृद्धौ, कपि चलने, इदित्त्वान्नुम्, नश्चापदान्तस्य झलीत्यनुस्वारः तस्य ककारादिषु परतो यथासंख्यं परसवर्णा वर्गपंचमा ङकारादयः कुर्वन्ति कृषन्तीत्यत्र फेरन्तादेशे नकारस्य णत्वं प्राप्नोति तत्कस्मान्न भवतीत्याह । इहेति । णत्वमनुस्वारात्पूर्वं न भवति, यस्माण्णत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वमनुस्वार एव क्रियते, पश्चादपि न भवति अनुस्वारस्थानिकस्यास्य परसवर्णस्य णत्वे कर्त्तव्ये असिद्धत्वात् । परसवर्णेनेति ।

परसवर्णार्थेन शास्त्रेणेत्यर्थः एवमित्यादि । अनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्रामतीति भाष्ये यदुक्तं तदेवमुक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।

वा पदान्तस्य । तंकथयेत्यादि । ककारादिषु परतो ङकारादयः क्रमेण भवन्ति ।

तौल्लिँ । अत्र तकारस्य शुद्धो लकारः नकारस्यानुनासिकः ।

उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य । परसवर्ण इति समस्तमपि सवर्णग्रहणमिह निष्कृष्य संबद्धयते । उत्थानेति । सकारस्य पूर्वसवर्णस्तकारः । अन्ये तु

बाह्यप्रयत्नसाम्यात् थकारमिच्छन्ति, तत्र थकारद्वयस्य श्रवणं, न च पूर्वस्य चर्त्वं तत्र कर्तव्येऽस्य पूर्वसवर्णस्यासिद्धत्वात् । रोगे चेति वक्तव्यमिति । इदमविशेषेण छन्दसि भाषायां च॥

झयो होन्यतरस्याम् । उदाहरणेषु हकारस्य महाप्राणस्य सोष्मणो घोषवतस्तादृश एव घकारादयश्चतुर्था भवन्ति ।

शश्छोटि । शश्छोमीतीति ।अटीत्यपनीयामीति वक्तव्यमित्यर्थः । तच्छ्लोकेन तच्छ्मश्रुणेत्यत्र लकारमकार परस्यापि शकारस्य भवति ॥

हलो यमां यमि लोपः । द्वौ यकाराविति ।एकः संज्ञायां समजेत्यादिना विहितस्य क्यपःसंबन्धी द्वितीयोऽयड्यिकडितीत्यादेशस्य ।
क्रमजस्तृतीय इति ।क्रम आनुपूर्वी,ततो जातः क्रमजःस च पुनरनचि चेति द्विर्वचनेन संपादितः ।तकारात्पर एको यकार इति ।दित्यदित्येत्यादिना विहितस्य ण्यस्य संबन्धी ।द्वौ यकाराविति ।एको ऽदितिशब्दात्परस्य ण्यस्य संबन्धी द्वितीय आदित्यशब्दात् ।अन्नमति । भवत्ययं नकारो यम्,यम्परश्च,न तु हलः

परः ।अर्घ्यमिति ।पादार्घाभ्यां चेति तादर्थ्ये यत् भवत्ययं घकारो रेफाद्धलः परो यम्परश्च न तु यम् । शार्ङ्गमिति ।शृङ्गस्य विकार इत्यण्, ऋकारस्य रपरा वृद्धिः अत्र ङकारो यम् भवति हलश्च परः व न तु यम्परः ।ननु च बहिरंगा वृद्धिः ततः किं हलः परो न भवति लोपोऽपि बहिरंगोऽनेकनिमित्तापेक्षत्वात् ।

झरो झरि सवर्णे । त्रयस्तकारा इति । अच उपसर्गात् इत्याकारस्य तकारः दकारस्यापि चर्त्वे तकारः एकः प्रत्ययसम्बन्धी, अनचि चेति द्विर्वचने क्रमजश्चतुर्थः चत्वारस्तकारा इति ।पूर्वोक्तास्त्रयश्चतुर्थो मरुच्छन्द-

सम्बन्धी पंचमो द्विर्वचनेन सम्पादित: ।मरुच्छन्दस्योपसंख्यानसामर्थ्यादिति । एतच्च मरुच्छन्दस्योपसंख्यानमित्यत्रैव प्रतिपादितम् ।शार्गिन्निति ।भवत्ययं डकारो हल: पर: झरि सवर्णे परत: न त्वयं झरिति न लुप्यते ।प्रियपंचेति प्रिया: पंचास्येति बहुव्रीहि: । वा प्रियस्येति प्रियशब्दापूर्वनिपातस्तृतीयैकवचनम्, अल्लोप: नकारस्य श्चुत्वं जकार: भवत्ययं चकारो हल:पर: स्वयं च भर सवर्णे च परत: न तु जकारो झरिति न लुप्यते । ननु चाल्लोपस्य स्थानिव-

त्वादनन्तरो न भवति सवर्णः तत्किमेतन्निवृत्त्यर्थेन फ रीत्यनेनेत्यत आह । अल्लोपस्येति ।तप्तेति । तृप प्रीणने पकारस्य तकारः स्थानभेदात्सवर्णो न भवति ननु च निमित्तानां कार्यिणां च संख्यासाम्याादिह संख्यातानुदेशे सति नैव तप्तेत्यत्र लोपः प्राप्नोति तत्किमेतन्निवृत्त्यर्थेन सवर्णग्रहणेनात आह सवर्णग्रहणसामर्थ्यादिति ।नहि यथासंख्येऽस वर्णो फ रस्ति यद्व्यावृत्त्यर्थं सवर्णग्रहणं स्यात् । शिण्ढि पिण्ढीति ।शिष्लृ विशेषणे पिष्लृ संचूर्णने

रुधादी,लोट्,सेर्हिः ।श्नसोरल्लोपः हेर्द्धिः झलां जश् झशीति षकारस्य डकारः नश्चापदान्तस्य झलीत्यनुस्वारः तस्य परसवर्णो णकारः धकारस्य ष्टुत्व ढकारः अनेन डकारस्य ढकारे लोपः ॥

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ।गार्ग्यौ वात्स्य इति ।गर्गादिभ्यो यञ् ञित्वादाद्युदात्तत्वं,शेषनिघातः तस्य स्वरितः । पचति पठतीति । शप्तिपावनुदात्तौ,धातुस्वरः शबकारस्य स्वरितत्वं,तित्स्वरितमित्यस्यानन्तरमिदं

 

वक्तव्यम्, एवं हि स्वरितग्रहणं न कर्तव्यं भवति, अत आह । अस्येति । यदि तत्र क्रियेत अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येतत्प्रवर्तेत, इह तु करणे न प्रवर्तते, स्वरितस्यासिद्धत्वात्तेन द्वयोरप्युदात्त स्वरितयोः श्रवण भवति ॥

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् । उदात्तस्वरितावुदयौ यस्मादिति बहुव्रीहिः उदयशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, यदाह । उदात्तोदयस्येति उदयशब्दः परशब्देन समानार्थ प्रातिशाख्येषु प्रसिद्धः तत्र शब्दो लित्स्वरेणा-

द्युदात्तः क्वशब्दः किमोदित्यत्प्रत्ययान्तस्तित्स्वरितः ।उदात्तस्वरितपरस्येति वक्तव्यइति ।एतदप्युपलक्षणम्, उदात्तस्वरितयोरित्येव वक्तव्यमिति,इत एव परशब्दार्थलाभात् ।मंगलार्थमिति ।उदयशब्दोच्चारणमेव मंगल मंगलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते,मंगलमध्यानि मंगलान्तानि च वीरपुरुषाणि च भवतिं आयुष्मत्पुरुषाणि च,इह चादौ वृद्धिशब्दोमध्य शिवशब्दः शिवशमरिष्टस्य करइति, अन्ते चायमुदयशब्दः ।।

अ अ । एकोत्र विवृत: पर: संवृत: द्वावप्यविभक्तिकौ,यो विवृतस्स स्थानी, य:संवृत: स आदेश: ।किमर्थमकारस्याकारो विधीयते,इत्याह । इहेति । कार्यार्थमिति ।तत्पुन: कार्यमकारस्य दीर्घप्लुताभ्यां सवर्णसंज्ञा अन्यथा प्रयत्नभेदान्न स्यात् ततश्च ह्रस्वोकारो गृह्यमाणो दीर्घप्लुतौ न गृह्णीयात् ।तत्र दोष: ।अक: सवर्णे दीर्घ:इहैवस्यादेन्द्राग्नमिति,इह न स्याद्दण्डाढकमिति,तस्मादेवमादिकार्यार्थमकार इह शास्त्रे विवृत: प्रतिज्ञायते,

तत्र यदीयं प्रत्यापत्तिर्न क्रियेत तस्य तदा तथाभूतस्यैव प्रयोगः स्यात् स माभूदिति प्रत्यापत्तिरिह क्रियते इह स्थान्यकारो विवृतौ अणत्वात् सवर्णानां ग्राहक इति दीर्घप्लुतयोरपि स्थाने संवृतोऽकारः प्राप्नोति आदेशस्त्वकारः संवृतोऽण् न भवतीति सवर्णानां ग्राहको न प्राप्नोति,भाव्यमानत्वात् । ततश्च यद्गुणः संवृत उच्चारितस्तद्गुण एवाष्टादशभेदभिन्नस्यापि अवर्णस्य प्राप्नोति,इत्याशङ्क्याह । दीर्घप्लुतयोश्चेति ।इष्टिरेवेयम् । यद्वा तपरनिर्देशा-

त्सिद्धम्, अद इति सूत्रं कर्तव्य, तत्र तःपरो यस्मादिति पूर्वोऽकारस्तपरः तात्परस्तपर इति द्वितीयः ततश्च स्थान्याकारो दीर्घप्लुतौ न ग्रहिष्यत्यादेशस्त्वनणापि गुणान्तायुक्तस्तत्कालान् ग्रहिष्यति ।एकशेषनिर्देशो वायं द्रष्टव्यः अत्र षड् मात्रिका अकाराःस्थानिनो निर्दिश्यन्ते,आदेशा अपि षडेव तत उभयत्रैकशेषः तत्र षण्णां स्थानिनां निर्देशसामर्थ्यात् स्थानिभिर्दीर्घप्लुतौ भिन्नकालौ न गृह्येते ।ततः षण्णा स्थानिना स्थाने षडादेशाःसंवृता यथासंख्यं भवन्तीति सर्वेष्टसिद्धिरिति शम् ॥

इति श्रीभट्टहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमंजर्यामिष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्ता चेयं काशिकाव्याख्या पदमंजरी ॥

॥ शुभं भवतु ॥